

NINIEJSZY TEKST STANOWI FRAGMENT KSIĄŻKI:

Zygmunt Gloger

PISMA ROZPROSZONE

TOM III
1890–1910

Redakcja naukowa edycji
Jarosław Ławski i Jan Leończuk

Wstęp
Łukasz Zabielski, Marek Rutkowski, Jarosław Ławski

Opracowanie tekstów i przypisy
Łukasz Zabielski, Sebastian Kochaniec,
Michał Siedlecki, Patryk Suchodolski

Noty i słownik czasopism
Anna Janicka

Indeksy opracowali
Mona Al-Kaber i Michał Siedlecki

Całość 3-tomowej edycji można znaleźć na stronie
<http://www.ksiaznicapodlaska.pl/statics/gloger.html>

Publikacja powstała w ramach grantu NPRH pn. *Naukowa edycja krytyczna „Pism rozproszonych” Zygmunta Glogera w trzech tomach*. Czas trwania projektu: lata 2013–2017

Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku
Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku
Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku

KSIĄŻNICA
PODLASKA



**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Białystok 2016

ZYGMUNT GLOGER (1845–1910)

Polski archeolog, etnograf, historyk, pisarz i publicysta. Urodził się 3 listopada 1845 roku w Tyborach-Kamionce w powiecie augustowskim jako syn Jana Glogera i Michaliny Marianny z Woynów¹. Ojciec Glogera, Jan (1811–1884), inżynier, powstaniec listopadowy, kupił Dobrochny pod Łomżą, a potem majątek Jeżewo (w 1859 roku), w którym zniósł pańszczyznę. Jan Gloger jest autorem pracy *Szkoła bialska i czteroletni w niej pobyt J. I. Kraszewskiego (1822–1826). Wspomnienia kolegi szkolnego* (Biała Podlaska 1928). W 1859 roku nabył 850-hektarowy majątek Jeżewo, gdzie wychowywał się Zygmunt. Matka Michalina (1811–1905) pochodziła z rodziny szlacheckiej z okolic Mężeninina.

Zygmunt Gloger kształcił się najpierw w Warszawie (od 1858 do 1863 roku), gdzie przebywał na pensji Jana Nepomucena Leszczyńskiego. W tym czasie opiekował się nim Julian Bartoszewicz (1821–1870), przyjaciel ojca, wybitny historyk, któremu Gloger odda pośmiertny hołd m.in. we wspomnieniu opublikowanym w „Przeglądzie Polskim” w 1871 roku: *Julian Bartoszewicz. Jego żywot i prace 1821–1870*. W latach 1865–1867 studiował w Warszawie w Szkole Głównej, kuźni kadry pokolenia pozytywistów polskich, gdzie słuchał wykładów znamienitych osobistości świata intelektualnego. W roku 1868 podjął – znów niedokończone – studia historyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim. Tu nawiązał kontakt z Wincentym Polem (1807–1872), wybitnym pisarzem, autorem *Pieśni o ziemi naszej* (1843), a także i jednym z pionierów krajoznawstwa. Zainspirowany przez Pola, podejmował wyprawy krajoznawczo-archeologiczne oraz prace poszukiwawcze w terenie. W tym okresie angażuje się w działania mające na celu podniesienie poziomu kultury ludu i stanu cywilizacji na wsi.

Debiutował w roku 1863 artykułem *Pomnik Stefana Czarnieckiego w Tykocinie*, opublikowanym w „Tygodniku Ilustrowanym” (1863, t. VIII). W roku 1867 nawiązał współpracę z „Biblioteką Warszawską”, w której zadebiutował artykułem *Kilka słów o podaniach z okolic Tykocina* (1868). W tym też roku rozpoczął wyprawy naukowo-krajoznawcze. Dzięki zachętom krakowskiego środowiska naukowego ledwie jako 24-latek opublikował w 1869 roku w Krakowie pod pseudonimem Pruski pracę *Obchody weselne*, pozytywnie ocenioną przez samego Oskara Kolberga (1814–1890). Od 1867 do 1910 roku stale publikował rozprawy, reportaże, artykuły, polemiki, studia, noty informacyjne w pismach i gazetach warszawskich oraz krakowskich: „Bibliotece Warszawskiej”, „Przeglądzie Tygodniowym”, „Przeglądzie Polskim”, „Kronice Rodzinnej”, „Wieńcu”, „Kwiatach”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Gazecie Polskiej”, „Gazecie Handlowej”, „Gazecie Rolniczej”, „Kłosach”, „Ognisku Domowym” i innych. Ułożona przez Stefana Dembego bibliografia prac Glogera obejmuje ponad 800 pozycji.

Gloger słynął z niezwyklej pracowitości. Unikał rozrywek i nie ulegał, ganionej przez siebie, podróżomanii, godząc harmonijnie obowiązki gospodarza, prace naukowe i literackie z życiem rodzinnym i obywatelskim.

W 1872 roku podjął się gospodarowania w rodzinnym majątku w Jeżewie na Podlasiu. Tu gromadził przez lata zbiory archeologiczne, archiwalne oraz poszerzał swą pełną rzadkich druków i rękopisów bibliotekę. W roku 1883 ożenił się z Aleksandrą z Jelskich (1860–1899), gruntownie wykształconą tłumaczką, pomagającą ojcu w tłumaczeniach z języka francuskiego, autorką niewielkich wspomnień o jej majątku Dudzicze, opublikowanych przez Glogera po jej śmierci. Gloger miał syna Stanisława Mariana (1887–1953) i córkę Joannę Michalinę (1883–1935). Córka spoczywa na Cmentarzu Powązkowskim, natomiast syn pochowany został na Cmentarzu Komunalnym w Szczytnie na Mazurach, gdzie leżą też inni przedstawiciele.

Na czas gospodarowania w Jeżewie przypada rozkwit działalności naukowo-pisarskiej Glogera oraz nasilenie kontaktów towarzyskich. Podejmuje wtedy liczne wyprawy archeologiczne na ziemiach polskich i litewskich, spływy rzekami polskimi (Bug, Niemen, Narew, Wisła, Biebrza). Rodzina Glogera spokrew-

¹ Wiele wskazuje na to, że podawana dawniej nazwa miejscowości, w której miał się Gloger urodzić (Kamionka Podlaska), nie jest ścisła. Według najnowszych ustaleń, tropy prowadzą do innej miejscowości: Tybory Kamionka w parafii Jabłonka Kościelna.

niona była z pisarką Narcyzą Żmichowską, ojciec przyjaźnił się z Julianem Bartoszewiczem oraz Józefem I. Kraszewskim, który wywarł wielki wpływ na badacza. Żona pisarza była córką wybitnego etnografa i pisarza, Aleksandra Jelskiego (1834–1916), zasłużonego także dla kultury białoruskiej (przełożył na język białoruski *Pana Tadeusza* Mickiewicza). W Jeżewie odwiedzali Glogerów: Henryk Sienkiewicz, Eliza Orzeszkowa, Oskar Kolberg, Michał Elwiro Andriolli, Zygmunt Noskowski, a także etnografowie: Józef Talko-Hryniewicz, Michał Federowski, Wojciech Jastrzębowski i wielu innych.

Pisarz – także jako właściciel gospodarstwa w latach 1872–1893 – propagował w swej publicystyce wzory postaw obywatelskich, zasady nowoczesnego gospodarowania, hodowli trzody, sadownictwa, myślistwa, leśnictwa i hodowli ryb. Był wielkim zwolennikiem krajowych wystaw rolniczych, o których dużo pisał, szczególnie o wystawach w Szawlach i Retowie. Był jednym z inicjatorów i pierwszym prezesem powołanego w 1906 roku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W 1893 roku Gloger wydzierżawił swe gospodarstwo, zamieszkując już tylko w dworze otoczonym sadem i ogrodem. Po śmierci żony w 1899 roku pochłonęła go praca naukowa. Jej efektem jest między innymi wydana w latach 1900–1903 w Warszawie 4-tomowa *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. W 1906 roku przeniósł się do Warszawy, gdzie też ponownie się ożenił z troskliwie się nim zajmującą wdową, Kaziemią z Weissenbornów Wilczyńską (1846–1929).

Gloger chorował na cukrzycę. W 1910 roku w wyniku infekcji ręki dokonano jej amputacji. Badacz dziejów nie przeżył tego zabiegu, zmarł 15 sierpnia 1910 roku w Warszawie. Pochowany został na Powązkach. Ogromne zbiory zapisał w testamencie: Muzeum Narodowemu w Krakowie, Muzeum Etnograficznemu w Warszawie, Towarzystwu Krajoznawczemu i Towarzystwu Bibliotek Publicznych oraz Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Od 1983 roku w Łomży ogłaszany jest Konkurs o Nagrodę i Medal Zygmunta Glogera za szczególne zasługi w badaniu i ochronie kultury.

Do najważniejszych prac naukowych i pisarskich Glogera należą: *Obchody weselne* (1869), *Dawna ziemia bielska i jej częstkowa szlachta* (1873), *Dawna ziemia łomżyńska* (1876), *Krakowiaki. 573 śpiewek ze źródeł drukowanych i z ust ludu* (1877), *Baśnie i powieści. Ze źródeł etnograficznych i własnych* (1876), *Gody weselne. 394 pieśni i śpiewek weselnych polskich z ust ludu i źródeł etnograficznych drukowanych* (1880), *Zwyczajne doroczne. 110 pieśni zwyczajowych, sobótkowych, dożynkowych, kolęd, przemów itp. z ust ludu i książek* (1882), *Marzenia samotnika. Poemat ziemiański* (1883), *Zabawy, gry, zagadki, żarty i przypowieści z ust ludu i ze starych książek* (1885–1886), *Księga rzeczy polskich* (1896), *Geografia historyczna ziem dawnej Polski* (1900), *Rok polski w życiu, tradycji i pieśni* (1900), *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (t. 1-4, 1900–1903), *Obrzęd weselny polski z pieśniami i przemowami* (1901), *Białowieża w albumie* (1903), *Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy* (1903), *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce* (t. 1-2, 1907–1909), *Sen ziemianina* (1910).

Opracowała: Anna Janicka

ZASADY WYDANIA

Plan edycji

1. Niniejsza trzytomowa edycja *Pism rozproszonych* zawiera wszystkie artykuły Zygmunta Glogera – te, do których udało się dotrzeć – opublikowane w dziewiętnastowiecznych czasopiśmiech polskich. Część z tych artykułów, po ich modyfikacji i dokonaniu uzupełnień przez Glogera, weszła następnie do jego książek, takich jak: *Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy* (Warszawa 1903); *Geografia historyczna ziem dawnej Polski* (Kraków 1903); *Encyklopedia staropolska*, t. 1-4 (Warszawa 1900–1903).

Całość edycji opiera się na opracowanej przez Stefana Dembego *Bibliografii pism Zygmunta Glogera*¹, przyjmując ustalenia Dembego za punkt wyjścia dalszych poszukiwań tekstów Glogera oraz weryfikacji autorstwa.

2. Trzeci tom przynosi teksty ukazujące się w latach 1890–1910.

3. W trzecim tomie *Pism rozproszonych*, podobnie jak w pierwszym i drugim, zdecydowano się nie publikować tekstów Glogera, które w pierwodruku ukazały się jako osobna całość, wydanych w formie dodatku do gazety bądź oddzielnej broszury lub książki.

4. Podstawą źródłową edycji ostatniego tomu są teksty publikowane w następujących periodykach: „Gazeta Rolnicza”, „Gazeta Warszawska”, „Kurier Warszawski”, „Kraj”, „Kurier Codzienny”, „Kłosa”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Gazeta Polska”, „Słowo”, „Wiek”, „Biesiada Literacka”, „Kurier Rolniczy”, „Gazeta Świąteczna”, „Wisła”, „Niwa”, „Kronika Rodzinna”, „Ogrodnik Polski”, „Wędrowiec”, „Biblioteka Warszawska”, „Prace Filologiczne”, „Gazeta Lwowska”, „Słowo Polskie” (Lwów), „Tygodnik Polski”, „Kurier Niedzielnny”, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, „Światowit”, „Nasze Kłosa”, „Lutnistka”, „Kurier Litewski”, „Goniec Wieczorny”, „Świat Kobiety”, „Czytelnia Dla Wszystkich”, „Dziennik Wileński”, „Naród”, „Przegląd Rolniczy”, „Dzwon Polski”, „Książka. Miesięcznik Poświęcony Krytyce i Bibliografii Polskiej”, „Gazeta Codzienna”, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, „Przegląd Narodowy”, „Zorza”, „Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany”.

Ponadto zdecydowano do niniejszego tomu włączyć teksty Glogera, które ukazały się w następujących publikacjach zwartych: *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*; *Encyklopedia Rolnicza*; *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*; *Ziarno, wydawnictwo zbiorowe dla głodnych*; *Światelko, książka dla dzieci*; *Upominek, książka zbiorowa na cześć Elizy Orzeszkowej*; *Księga pamiątkowa na uczczenie setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza*; *Charitas, księga zbiorowa*; *Kalendarz myśliwski ilustrowany na r. 1895*; *Znad brzegów Narwi. Jednodniówka*; *Z wieku Mikołaja Reja, księga jubileuszowa 1506–1905*; *Kalendarz na rok 1906*; *Sami sobie. Książka zbiorowa*; *Na powodzian, księga zbiorowa prac literackich i artystycznych*; *Opis ziem zamieszkanych przez Polaków*; *Życie i prace Jana Karłowicza*.

5. Pełny spis oraz charakterystykę czasopism, w których publikował Gloger, dołączono do wszystkich trzech tomów edycji: zob. *Słownik czasopism*.

6. Problemy związane z zawartością *Bibliografii pism Zygmunta Glogera* Dembego:

¹ *Bibliografia pism Zygmunta Glogera*, zebrał i ułożył S. Demby, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, Warszawa 1910; przedruk jako osobna broszura: Warszawa 1911; *Zygmunt Gloger – badacz przeszłości ziemi ojczystej*, red. J. Babicz i A. Kutrzeba-Pojnarowa, Warszawa 1978, s. 99-139.

- a) Teksty, których nie udało się odnaleźć:
- *Jakie mamy pole do prac społecznych?*, [w:] *Kalendarz Katolicki na Rok Pański 1899*, Petersburg 1899, s. 272, s. 161-166.
 - *Czasopiśmiennictwo (O „Zorzy Wileńskiej”)*, „Gazeta Polska” 1907, nr 181.
 - *Dla rodziców*, „Kurier Warszawski” 1892.
 - *Orkiestra wilanowska*, „Kurier Warszawski” 1893, nr 162.
 - *(Krótka recenzja o wydawnictwie pt. „Album przedhistorycznych zabytków W Ks. Poznańskiego”)*, „Kurier Warszawski” 1893.
 - *(Recenzja trzech zeszytów „Albumu biograficznego zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX”)*, „Kurier Warszawski” 1898.
 - *(Przymierze polsko-pruskie przez Szymona Askenazego, recenzja)*, „Kurier Warszawski” 1900.
 - *Gmach dla Szkoły Rontalera*, „Kurier Warszawski” 1900, s. 138.
 - *Napaść na drodze*, „Kurier Warszawski” 1903.
 - *Starowiercy na Litwie i Rusi*, „Kurier Warszawski” 1906, nr 189.
 - *Warszawa sprzed 115 laty*, „Kurier Warszawski” 1906, nr 297.
 - *Zorza Wileńska*, „Kurier Warszawski” 1907, nr 325.
 - *Z Tykocińskiego*, „Gazeta Warszawska” 1891, nr 95.
 - *Z Tykocińskiego*, „Gazeta Warszawska” 1891, nr 311.
 - *Z Łomży (podp. L.)*, „Gazeta Warszawska” 1895, nr 114.
 - *Z Łomży*, „Słowo” 1897.
 - *Nadestane*, „Słowo” 1907, nr 321.
 - *Białystok (korespondencja)*, „Goniec Wieczorny” 1905, z dn. 18 lipca.
 - *Kilka słów o ludności rolniczej guberni łomżyńskiej*, [w:] *Narew, kalendarz ilustrowany na rok zwyczajny 1885*, wydany staraniem i nakładem Bolesława Londyńskiego i Piotra Boczkowskiego, Łomża 1885, s. 156, s. 57.
 - *Odkrycia etnograficzne*, „Prasa Polska” 1906, nr 113.
 - *Krajoznawstwo*, „Zarzewie” 1906, nr 8.
- b) Teksty, które wymagały korekty adresu bibliograficznego:
- *(Wspomnienie pośmiertne o Aleksandrze Kierznowskim)*, „Gazeta Polska” 1901, nr 181 – w rzeczywistości tekst ukazał się w numerze 257 z tego roku.
 - *Ubiory ludu*, „Gazeta Polska” 1904, s. 225-253 – w rzeczywistości tekst ten ukazał się [w:] *Opis ziem zamieszkałych przez Polaków*, Warszawa 1904, t. II, s. 225-253.
 - *Tykocin*, „Kurier Codzienny” 1893, nr 216 – w rzeczywistości artykuł ukazał się w numerze 215 z tego roku.
 - *Wystawa w Wilnie*, „Kurier Codzienny” 1893, nr 258-261 – w rzeczywistości w numerze 258 jest część III, a nie I; wcześniejsze są: cz. I w numerze 255, s. 3; cz. II w nrze 256, s. 3; cz. III w nrze 258; cz. VI (tutaj pojawił się błąd w numeracji, powinno być: cz. IV) w nrze 259 s. 1-2; cz. V w nrze 260, s. 3; cz. VI w nrze 261, s. 3.
 - *Z moich wspomnień*, „Wisła” 1904 – w rzeczywistości tekst ukazał się nie w periodyku, lecz w dodatku do niego, zatytułowanym *Życie i prace Jana Karłowicza* na stronach 84-86.
- c) Teksty Glogera spoza bibliografii Dembego oraz te, które udało się w trakcie prac bibliograficznych odnaleźć:
- *Okruchy literackie*, „Gazeta Warszawska” 1893, nr 328.

- *Wyprawa po starożytności*, [w:] *Upominek, książka zbiorowa na cześć Elizy Orzeszkowej*. 1866–1891, Kraków 1893, s. 224-227.
- *Trzy dni nad Szczarą i Serweczem*, [w:] *Charitas, księga zbiorowa, wydana na rzecz rz. K Towarzystwa dobroczynności przy kościele św. Katarzyny w Petersburgu*, Petersburg 1894, s. 121.
- *Żubr*, [w:] *Kalendarz myśliwski ilustrowany na r. 1895*, Rocznik IV, Warszawa 1895, s. 47-55.
- *Okrężne*, [w:] *Światelko, książka dla dzieci, napisana zbiorowo przez grono autorów polskich*, Wydawnictwo Spółki Nakładowej Warszawskiej, Warszawa 1885, s. 191-197.

d) Teksty, które pominięto:

- *Sen wieśniaka*, „Słowo Polskie” 1896, nr 289 – jest to przedruk z „Gazety Rolniczej” 1881, nr 52, s. 613-616; 1882, nr 1, s. 1-3 (tekst opublikowano w II tomie *Pism rozproszonych*, s. 915-922).
- *Na falach Bugu*, „Wisła” 1890, t. IV, z. I: s. 122-132 i z. III: s. 568-594 – jest to przedruk tekstu pt. *Dziennik podróży po Bugu*, „Kronika Rodzinna” 1875, nr 20, 23, 24 (opublikowano go w I tomie *Pism rozproszonych*, s. 351-367).
- *Ciekawy przyczynek do historii magnetyzowania u nas*, „Kurier Niedzielnym” 1898, nr 19, s. 295-296 – treść artykułu jest tożsama z tekstem pt. *Magnetyzm przed laty 70-ciu*, „Gazeta Polska” 1890, nr 109, publikowanym w niniejszym tomie *Pism rozproszonych*.
- *O żubrze litewskim i turze mazowieckim*, „Tygodnik Polski” 1899, cz. I: nr 45; cz. II: nr 46; cz. III: nr 47; cz. IV: nr 48; cz. V: nr 49; cz. VI: nr 50; cz. VII: nr 52 – treść artykułu jest tożsama z artykułem publikowanym w niniejszym tomie pt. *O żubrze litewskim i turze mazowieckim*, „Gazeta Lwowska” 1894, cz. I nr 261, cz. II: 262, cz. III: 263, cz. IV: 264.
- *Ona i on*, [w:] *Encyklopedia humoru, zawierająca najcelniejsze utwory humoru ludzkiego, pod redakcją Wołowskiego*. Warszawa, nakł. A. Pajewskiego 1890, w 8-ce, t. III, s. 138 – ten sam tekst ukazał się wcześniej, w czasopiśmie „Mucha” (1876, nr 23) oraz w wersji – którą publikujemy w niniejszym tomie – *Ziarno, wydawnictwo zbiorowe dla głodnych*, Warszawa 1880, s. 52 z rycinami, s. 14.

7. Przedkładane teksty Glogera – od momentu ich ukazania się w dziewiętnastowiecznej prasie – nie były do tej pory publikowane w jednym zbiorze. Podstawę wydawniczą (artykuły z wymienionych w punkcie czwartym czasopism) pozyskano w trakcie kwerend prowadzonych w Bibliotece Narodowej w Warszawie, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, Bibliotece IBL PAN, Bibliotece Ossolineum w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, Bibliotece Jagiellońskiej Uniwersytetu w Krakowie oraz Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Zofii Nasierowskiej w Ełku. Przeprowadzono także poszukiwania w bibliotekach zagranicznych: w Kijowie, Wilnie, Grodnie, Mińsku, Wiedniu i Odessie.

8. Kolejność tekstów wchodzących w skład III tomu *Pism rozproszonych* jest chronologiczna. Natomiast kolejność poszczególnych czasopism i wydawnictw zwartych na liście determinowana jest datą ukazania się w nich pierwszego tekstu Glogera. Na początku publikujemy dwa teksty, które udało się odnaleźć, a które chronologicznie powinny ukazać się w poprzednim tomie: *Ona i on* (*Ziarno, wydawnictwo zbiorowe dla głodnych*, Warszawa 1880) oraz *Okrężne* (*Światelko, książka dla dzieci*, Warszawa 1885).

Natomiast pierwszym opublikowanym artykułem pisarza w 1890 roku jest artykuł pt. *Topole przy drogach*, który ukazał się na początku stycznia (1890, nr 2). Dlatego zarówno ten tekst, jak też czasopismo, w którym się ukazał, otwierają tę listę. Następnie chronologicznie ułożono wszystkie teksty opublikowane w: „Gazecie Rolniczej” (1890), „Gazecie Warszawskiej” (1890), „Kurierze Warszawskim” (1890), „Kraju” (1890), „Kurierze Codziennym” (1890), „Kłosach” (1890), „Tygodniku Ilustrowanym” (1890), „Gazecie Polskiej” (1890), „Słowie” (1890), „Wieku” (1890), „Biesiadzie Literackiej” (1890), „Kurierze Rolniczym” (1890), „Gazecie Świątecznej” (1890), „Wiśle” (1890), „Niwie” (1891), „Kronice Rodzinnej” (1891), „Ogrodniku Polskim” (1891), *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej* (1891), „Wędrowcu” (1893), „Bibliotece Warszawskiej” (1893), „Pracach Filologicznych” (1893), „Gazecie Lwowskiej” (1894), „Słowie Polskim” (Lwów) (1896), „Tygodniku Polskim” (1898), „Kurierze Niedzielnym” (1898), „Echu Płockim

i Łomżyńskim” (1899), „Światowicie” (1899), *Kalendarzu Katolickim na Rok Pański 1899* (1899), *Sami sobie* (1900), *Album biograficznych zasłużonych Polaków i Polek* (1901), „Naszyc Kłosach” (1902), *Znad brzegów Narwi* (1902), *Opisie ziem zamieszkałych przez Polaków* (1904), *Życiu i pracach Jana Karłowicza* (1904), „Lutniście” (1905), „Kurierze Litewskim” (1905), „Gońcu Wieczornym” (1906), „Świecie Kobiecym” (1905), „Czytelnia Dla Wszystkich” (1905), *Z wieku Mikołaja Reja* (1905), *Kalendarzu na rok 1906* (1906), „Dzienniku Wileńskim” (1906), „Narodzie” (1906), „Przeglądzie Rolniczym” (1906), „Dzwonie Polskim” (1906), „Książce. Miesięczniku Poświęconym Krytyce i Bibliografii Polskiej” (1907), „Gazecie Codziennej” (1907), „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” (1908), „Przeglądzie Narodowym” (1909), „Zorzy” (1909), „Ziemi. Tygodniku Krajoznawczym Ilustrowanym” (1910).

9. Wydawcom przyświecała przede wszystkim troska o to, by nie pominąć żadnego tekstu publicystycznego Zygmunta Glogera z lat 1890–1910. Głównym kryterium publikacji nie była tu zatem wartość artystyczna prezentowanych utworów, ich objętość czy ważkość przekazywanych za ich pośrednictwem informacji, lecz potrzeba uruchomienia procesu odzyskiwania twórczości Glogera dla czytelników, historyków, historyków literatury, etnografów, archeologów, folklorystów, regionalistów i innych przedstawicieli nauk humanistycznych. Dlatego też przedłożona w niniejszym wydaniu próba zebrania i usystematyzowania twórczości publicystycznej pisarza stanowi zaledwie punkt wyjścia do dalszych, głębszych analiz i interpretacji tej twórczości.

10. Miejsca nieczytelne w stanowiących podstawę niniejszej edycji pierwodrukach artykułów Glogera – ich powodem był na przykład zły stan zachowania niektórych egzemplarzy XIX-wiecznych czasopism, biblioteczne stemple, które zamazywały duże partie tekstu – były uzupełniane na podstawie innych dostępnych egzemplarzy numeru danego czasopisma. W przypadkach, w których procedury kolacjonowania tekstu nie można było zastosować (ponieważ na przykład zachował się tylko jeden egzemplarz danego numeru pisma), w nawiasie kwadratowym w tekście głównym oraz w przypisie stosowano odredakcyjną propozycję uzupełnień. Większość czasopism jest obecnie dostępna w Internecie w wersji zdigitalizowanej, co ułatwiło proces uzupełniania braków.

11. Każdy artykuł Glogera poprzedzony został w niniejszym wydaniu krótkim opisem bibliograficznym pierwodruku. Opis ten każdorazowo zawiera formułę (pseudonim), którą pisarz lub redakcja dziewiętnastowiecznego czasopisma zastosowała jako podpis autora: *Gl.*, *Glo.*, *Glo. Zyg.*, *Hr.*, *Hreczkosiej*, *Podlasianin*, *Rolnik*, *Wieśniak*, *Wieśniak z Zawisła*, *Z.*, *Z. G.*, *Z. Glo.*, *Ziemianin*, *Ziem...*, *Zygm.*, *Zyg. Glo.* Ponadto w opisie znaleźć też można informacje dotyczące określonej rubryki w gazecie, w której dany tekst Glogera się ukazał, szczegółów z nim związanych (na przykład: czy tekst jest odpowiedzią lub nawiązaniem do tekstu innego itp.).

12. Tytuły artykułów Glogera zostały w *Pismach rozproszonych* zapisane wersalikami, bez nawiasów – jeżeli tytuł został zawarty w wydaniu gazetowym, w nawiasach okrągłych – jeśli jest to tytuł z bibliografii autorstwa Stefana Dembego, dodany do artykułu, który w wydaniu gazetowym nie miał żadnego tytułu. W kilku przypadkach do oryginalnego tytułu dopisano w nawiasie kwadratowym incipit tekstu dla odróżnienia go od innego artykułu o tym samym tytule: np. *Z Tykocińskiego*.

13. Treści w nawiasach kwadratowych pochodzą od redakcji niniejszej edycji.

Zasady opracowania tekstu

Modernizując pisownię, kierowano się przede wszystkim potrzebą zachowania jak najwierniejszego oryginałowi sensu przekazu i jednocześnie chęcią uczynienia dziewiętnastowiecznych tekstów w pełni czytelnymi dla XXI-wiecznego odbiorcy. Pisownię artykułów Glogera uwspółcześiono według przepisów określonych dla tekstów z XIX wieku, a także według obowiązujących dziś zasad ortografii i interpunkcji.

1. Zmodernizowano staropolskie końcówki wyrazów: *yi* → *ii* lub *ji*; *ya* → *ia* lub *ja*; *yę* → *ię* lub *ję*; *emi* → *ymi*; *em* → *ym* itd., np. *kwestyja* → *kwestia*, *provincyja* → *provincja*, *zyskownem* → *zyskowym*, *stacye krzemienne* → *stacje krzemienne*, *peryodyczne* → *periodyczne*; w szerokim zakresie dostosowano

do norm dzisiejszych oboczną pisownię *s/ś*, formy *z/ż*, *o/ó*; Usunięto *é* (e pochylone), zamieniając je na *e*: *é* → *e*.

2. Zmieniono ortografię w wyrazach typu: *prassa* → *prasa*; *kancellarya* → *kancelaria*, *allegoryczna* → *alegoryczna*; *missya* → *misja*, *tabelle* → *tabele*, *rossyjski* → *rosyjski*; *bronzowy* → *brązowy* itp.

3. Zmodernizowano pisownię zbitek wyrazowych: np. *jużto* → *już to*; *gdzieindziej* → *gdzie indziej*; *wtedyto* → *wtedy to*; *z tąd* → *stąd*; *pokolei* → *po kolei*; *nakoniec* → *na koniec* itd.

4. Nie ingerowano w stylistykę tekstów Glogera, nawet tam, gdzie jest ona na granicy poprawności; pozostawiono wyrazy, określenia, związki frazeologiczne, będące cechami indywidualnego stylu pisarstwa Zygmunta Glogera, na przykład widoczną predylekcję pisarza do nadużywania (oraz tworzenia z nich neologizmów) przymiotników i przysłówków w stopniu najwyższym: np. *najstarożytniejsze*, *arcyudany*, *najzacofańszy*, *arcydniedorzeczny*, *arcyniepomyślny* itp.

5. Odszyfrowano i zweryfikowano skróty bibliograficzne, które stosował Gloger, na przykład: „Bibl. War. t. II str. 509” → „Biblioteka Warszawska” 1874, t. II, s. 509.

6. Rozwinięto skróty nazw osobowych oraz miejscowości, np. *J. Kl. Branicki het. wiel. kor.* → *Jan Klemens Branicki, hetman wielki koronny*; *W. Ks. Lit.* → *Wielkie Księstwo Litewskie* itd.

7. Ujednolicono sposoby stosowania wielkiej litery na oznaczenie powiatów, guberni, województw, ziem, jak również nazw miesięcy, określeń narodowości czy grup etnicznych. Np. *Ziemia Łomżyńska* → *ziemia łomżyńska*; *gubernia Grodzieńska* → *gubernia grodzieńska*; *droga Libawska* → *droga libawska*; *trakt Białostocko-Warszawski* → *trakt białostocko-warszawski*, *cyganie* → *Cyganie*; *żydzi* → *Żydzi*, *niemiec* → *Niemiec* itd.

8. Pozostawiono dawne końcówki mianownika liczby mnogiej, np. *argumenta*, *instrumenta*, *koszta*, jak również archaiczne wyrazy typu: *atoli*, *owoż*, *ongi*, *aliści* itd.

9. Ujednolicono sposoby stosowania kursywy oraz cudzysłowu na oznaczenie cytatów (cudzysłów) oraz tytułów czasopism (cudzysłów) i książek (kursywa).

10. Zachowano oryginalny układ graficzny tekstów, w tym przede wszystkim podział na akapity, strofy (w przypadku pieśni) itd.

11. Pisownia tytułów książek i artykułów: w tekście głównym podano według uwspółcześnionej formuły, w przypisie podano dokładny, aktualny, współczesny adres bibliograficzny.

Przypisy i uzupełnienia

1. Każdy z publikowanych w niniejszej edycji artykułów traktowany jest jako osobna całość.

2. Zachowano przypisy Glogera (modernizując i uwspółcześniając ich brzmienie), które oznaczone są kolejnymi literami alfabetu^a. Przypisy Redakcji oznaczono cyframi arabskimi².

3. Wszelkie – bardzo nieliczne – uzupełnienia w tekście głównym, które pochodziły od Redakcji, zaznaczano każdorazowo nawiasem kwadratowym.

4. Przypisy rzeczowe (odredakcyjne) zostały przygotowane dla każdego tekstu osobno i powtarzają się w strukturze całego tomu. Wyjaśniono w nich zauważone niejednoznaczności, niejasności, ewidentne błędy czy przeoczenia; podano aktualne adresy bibliograficzne cytowanych bądź przywoływanych przez Glogera tekstów; podano wyjaśnienia dotyczące tych osób, miast, miejscowości, krain geograficznych, faktów i dzieł, które nie były powszechnie znane, a które udało się jednoznacznie rozpoznać. Dokładna identyfikacja i charakterystyka wszystkich podawanych przez Glogera szczegółów znacznie przekraczałaby czas przeznaczony na edycję pierwszego tomu (lata 2013–2014); ponadto kłóciłaby się z ideą, która przyświeca wydawcom niniejszej edycji: przedkładamy czytelnikom materiał do dalszych badań.

^a Przypis Glogera.

² Przypis Redakcji.

5. W przypisach wyjaśniamy tytuły tylko tych *czasopism*, na które się Gloger w jakikolwiek sposób powoływał, lecz w których nie publikował swych tekstów. Te ostatnie bowiem zostały omówione w *Słowniku czasopism*, dołączonym do każdego z trzech tomów *Pism rozproszonych*.

6. Każdy z tomów poprzedzają dwa wstępy, omawiające szczegółowe problemy: idee, język, kontekst historyczny, warsztat badawczy i publicystyczny Glogera.

7. Edycję poprzedzają: biogram Zygmunta Glogera; słownik *czasopism*; wykaz miar, wag i walut używanych w drugiej połowie XIX wieku (po powstaniu styczniowym 1863–1864) oraz mapy przedstawiające terytoria ówczesnej Europy, Królestwa Polskiego, guberni: grodzieńskiej oraz wileńskiej, powiatów: warszawskiego w guberni warszawskiej, łomżyńskiego i mazowieckiego w guberni łomżyńskiej.

8. Na końcu każdego z trzech tomów edycji *Pism rozproszonych* znajdują się indeksy miejscowości, *czasopism* i osób. Dodatkowo na końcu trzeciego tomu jako aneks znajdzie się słowniczek zawierający najczęściej pojawiające się w publicystyce Glogera nazwiska oraz miejscowości.

9. Edycja *Pism rozproszonych* wzbogacona została ilustracjami pochodzącymi z prywatnych zbiorów pani Liliany Gloger.

Anna Janicka

Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku

SŁOWNIK CZASOPISM

Przedstawiony zestaw czasopism, do których pisał Zygmunt Gloger, ma charakter pomocniczy, uzupełniający, ogólny. Jego celem jest podanie informacji podstawowej związanej z profilem pisma czy też składem osobowym danej redakcji, nie zaś przedstawienie panoramicznego i kompletnego przeglądu czasopiśmiennictwa drugiej połowy XIX wieku.

W zestawieniu korzystano z zasobów katalogowych Biblioteki Narodowej w Warszawie oraz literatury przedmiotu związanej z interesującym nas zagadnieniem. W spisie nie zaznaczono cytatów z podanych niżej pozycji, ponieważ zakłóciłyby to czytelność zestawienia, poza tym charakter przywołań ma jedynie zakres informacyjny (wiąże się z faktami), nie zaś interpretacyjny.

W niniejszym zestawieniu korzystano z następujących pozycji:

- J. Franke, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, Warszawa 1999;
- W. Giełżyński, *Prasa warszawska 1661–1914*, Warszawa 1962;
- Z. Kmiecik, *Prasa warszawska w latach 1886–1904*, Wrocław 1989;
- Z. Kmiecik, *Prasa warszawska w okresie pozytywizmu (1864–1885)*, Warszawa 1971;
- Z. Kmiecik, *Zarys historii prasy polskiej w Królestwie Polskim w latach 1864–1904*, Warszawa 1972;
- *Historia prasy polskiej*, pod red. J. Łojka, t. II, *Prasa polska 1864–1918*, Warszawa 1976;
- Z. Zaleska, *Czasopisma kobiece w Polsce: (materiały do historii czasopism): rok 1818–1937*, Warszawa 1938.

Zestawienie czasopism, do których pisał Zygmunt Gloger

- **„Biblioteka Warszawska”** (Warszawa), „Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi”; miesięcznik literacko-naukowy zajmujący się życiem kulturalnym, naukowym i artystycznym, przeznaczony dla szerszych kręgów czytelniczych; główni redaktorzy: Antoni Szabrański (1841–1842), Kazimierz Władysław Wójcicki (1843–1844 oraz 1850–1879), Józef Kazimierz Plebański (1880–1890), Józef Weysenhoff (1891–1896) i Adam Krasieński (1901–1909); wydawca Stanisław Jan Strąbski (do 1848 roku); do stałych współpracowników czasopisma należeli między innymi: Edmund Chojecki, Aleksander Brückner, Władysław Bogusławski, Piotr Chmielowski, Tadeusz Korzon, a także Henryk Struve; do roku 1876 (założenie „Ateneum”) miesięcznik ten stanowił jedyny periodyk ogólnonaukowy; Warszawa 1841–1914;

- **„Biesiada Literacka”** (Warszawa), pismo literacko-polityczne ilustrowane; pierwszy numer pisma ukazał się w styczniu 1876 roku; od roku 1881 roku nosiło ono podtytuł „Pismo ilustrowane poświęcone literaturze, sztuce, kwestiom społecznym, wynalazkom, polityce i gospodarstwu krajowemu”; tytuł czasopisma zmieniał się wielokrotnie: od listopada 1907 do 1908 roku „Lechita”, w październiku 1907 roku „Biesiada Polska”, a od października 1908 roku znów „Biesiada Literacka”; pierwszym właścicielem pisma był Gracjan Unger, który odsprzedał je w 1879 roku Władysławowi Józefowi Maleszewskiemu (red. do 1906 roku); kolejni redaktorzy: M. Synoradzki, J. Stawecki, A. J. Niemira i po raz kolejny Michał Synoradzki; tu ukazywały się utwory: Adama Asnyka, Piotra Chmielowskiego, Deotymy, Michała Bałuckiego, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Henryka Sienkiewicza, Bolesława Prusa, Marii Rodziewiczówny oraz Juliusza

Kaden-Bandrowskiego; na łamach pisma drukowano przede wszystkim powieści oraz artykuły poświęcone nauce, literaturze i sztuce, ale też teksty o wydarzeniach politycznych; czasopismo redagowane było w duchu ostrożnie konserwatywnym, docierało przede wszystkim do uboższej inteligencji i drobnomieszczactwa; Warszawa 1876–1907; 1908–1917;

- **„Czas”** (Kraków), „Dziennik poświęcony polityce krajowej i zagranicznej oraz wiadomościom literackim, rolniczemu i przemysłowemu”, pismo informacyjno-polityczne; zaczęło wychodzić 3 listopada 1848 roku jako naczelny organ konserwatystów; redagowane w II połowie XIX wieku między innymi przez Stanisława Koźmiana i Pawła Popiela; wyd. „Drukarnia D. E. Friedleina”; współpracował z dziennikiem również Lucjan Siemieński (w latach 1856–1860 prowadzący w nim dodatek literacki); na łamach „Czasu” publikowane były także szkice i eseje Józefa Szujskiego (przedstawiciela krakowskiej szkoły historycznej); Kraków 1848–1934 oraz Warszawa 1935–1939 (po połączeniu z „Dniem Polskim”);

- **„Czytelnia dla Wszystkich”** (Warszawa), „Tygodnik ilustrowany poświęcony nauce, literaturze, polityce i życiu bieżącemu”; wyd. i red. Władysław Umiński; Warszawa 1904–1906, z dn. 1 VI (nr 25) czasopismo zawieszono, od nr 26 z 23 listopada wznowiono, od 2 stycznia 1906 roku wyd. i red. Zygmunt Skarzyński; wcześniej podtytuł: „Tygodnik literacko-powieściowy dla rodzin polskich” (1898–1904).

- **„Dobra Gospodyni”** (Warszawa), pismo tygodniowe ilustrowane dla kobiet, założone przez warszawskiego dziennikarza Leona Bogdanowicza; Warszawa od roku 1901 – do kwietnia 1915 roku; wielkość 4, str. 8; przy piśmie wychodził od roku 1902 bezpłatny dodatek literacki „Nasze Kłosa” (str. 12, wielkość 8) oraz dodatek „Mody” (modele ubrań – wielkość 4, str. 4); w końcu roku 1907 przybył dodatek „Wędrówki i Przygody”; red. i wyd. Leon Bogdanowicz (1900–1901); od roku 1902 do roku 1905 wyd. i red. Augustyn i Eda Kaśinowscy; od roku 1905 do roku 1907 wyd. Jadwiga Moczulska, red. Augustyn Kaśinowski; od roku 1907 do roku 1915 red. Kazimierz Błażewicz (pseudonimy Kabicz i Konrad Mirwicz); w dziale literackim pracowali między innymi: Witold Łaszczyński, Władysław Karolyi, Zygmunt Różycki oraz Tadeusz Kończyc; pismo upowszechniało zasady racjonalnego i ekonomicznego prowadzenia gospodarstwa domowego, stąd przewaga porad praktycznych (hodowla, ogrodnictwo, mleczarstwo, przepisy kulinarne); zawieszono wskutek niemożności wysyłki w warunkach działań wojennych;

- **„Dwutygodnik Naukowy”** (Kraków), „Poświęcony archeologii, historii i lingwistyce. Wychodzący 1 i 15 każdego miesiąca”; red. Teodor Ziemięcki; druk: Wł. L. Anczyca; od nr. 3 z 1878, zmiana redaktora na A. Gruszeckiego, następnie J. Gadowski; Kraków 1878–1879;

- **„Dziennik Wileński”**, jedno z najpoważniejszych pism w Wilnie; ukazywał się codziennie rano oprócz dni poświęconych, 1906–1907–1908; ulegał licznym konfiskatom i zawieszeniom; wyd. Władysław Zahorski; red. odp. Adam Karpowicz; druk. Marcina Kuchty, a w roku 1907 druk. Józefa Zawadzkiego; potem: „Dziennik Wileński” 1916–1918, 1922–1938;

- **„Dzwon Polski”** (Warszawa), dwuedycyjny dziennik warszawski ukazujący się jako: „Goniec Poranny” i „Goniec Wieczorny” (od roku 1905 do 1908 naczelny organ Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego), w roku 1906 – na skutek konfiskaty – ukazywał się jako „Praca Polska”, „Goniec Mazowiecki”, „Dzwon Polski” (20 czerwca – 30 listopada); także wydanie wieczorne i poranne.

- **„Echa Płockie i Łomżyńskie”** (Płock), czasopismo (wychodziło dwa razy w tygodniu); pierwszy numer pisma ukazał się 1 kwietnia 1898 roku z następującym podtytułem: „Pismo poświęcone głównie sprawom miejscowym”; red. Adam Grabowski; w 1904 roku zmieniło ono nazwę na „Echa Płockie i Włocławskie”, przestaje definitywnie wychodzić w 1906 roku; przeważały tu bieżące informacje lokalne z guberni płockiej oraz łomżyńskiej; w piśmie można było też znaleźć kronikę kościelną czy opowiadania w odcinkach; regularnie zamieszczano korespondencję z miast i wsi będących w granicach obu guberni; do czasopisma pisali między innymi: Waclaw Wolski, Leon Rutkowski, Jan Kanty Turski, Franciszek Tarczyński, Adam Dunin-Mieczynski, Maria Macieszyna, Dominik Staszewski, a także Wawrzyniec Sikora (pseudonim: Hieronim Kołębryna); Płock (z oddziałem w Łomży) 1898–1904;

- **„Echo”** (Warszawa), pismo literackie przy „Gazecie Warszawskiej”; dziennik wyd. i red. Zygmunt Sarnecki; druk. J. Noskowskiego; Warszawa 1877–1883; w roku 1884 połączyło się z warszawskim „Słowem”, co pozwoliło zlikwidować deficyt i zwiększyć liczbę prenumeratorów;

- **„Echo Łomżyńskie”** (Łomża), pismo periodyczne (tygodnik); na jego łamach zamieszczano serwis informacyjny z kraju i ze świata, korespondencje z miast guberni łomżyńskiej, kronikę miejscową, ogłoszenia oraz fragmenty prozy; założone w styczniu 1882 roku (dostępne co wtorek); pod koniec 1883 roku pismo przestało się ukazywać; wznowiono je dopiero w połowie 1884 roku, miało ukazywać się w piątki, znów wychodziło krótko, bo do jesieni tego roku; red. Szumlański; Łomża 1882–1884;

- **„Gazeta Handlowa”** (Warszawa), „Pismo poświęcone handlowi, przemysłowi fabrycznemu i rolnictwu” (dziennik); zawierało informacje z zakresu ekonomii teoretycznej i praktycznej, przede wszystkim depesze agencyjne dotyczące życia ekonomicznego w kraju i za granicą, kroniki z dziedziny handlu oraz artykuły specjalistyczne; druk: Józef Berger, Warszawa 1864–1872, 1874–1904; w roku 1905 publicysta Stanisław Aleksander Kempner przekształca pismo w organ liberalnej inteligencji i postępowego mieszczaństwa, dziennik społeczno-polityczny „Nową Gazetę”;

- **„Gazeta Kielecka”** (Kielce), pismo poświęcone tematom społecznym, lokalnym, prawnym, kulturalnym, a także politycznym; ukazywało się dwa razy w tygodniu, w niedziele i środy, od 1870 roku. Czasopismo zostało założone z inicjatywy naczelnika powiatu kieleckiego, Leona Gautiera, oraz kieleckiego księgarza i społecznika Michała Goldhaara; drukowano je w zakładzie Edwarda Kołakowskiego; „Gazeta Kielecka” prezentowała nowoczesne, pozytywistyczne idee, szczególnie te związane z postulatami pracy u podstaw, ponadto było to pismo otwarte na dyskusje i polemiki, które często drukowano; Kielce 1870–1939.

- **„Gazeta Lwowska”** (Lwów), dziennik (do 1848 roku ukazywał się dwa razy w tygodniu); między 1817–1848 i 1854–1859 rokiem ukazywał się tu dodatek „Rozmaitości”, natomiast od 1874 roku gazeta publikowała stały dodatek miesięczny zatytułowany „Przewodnik Naukowy i Literacki” (wyd. Adam Krechowicki), poświęcony literaturze, historii, geografii, etnografii oraz ekonomii; założony i redagowany do 1823 roku przez F. Krattera; wybitniejsi redaktorzy: Jan Nepomucen Kamiński, Mikołaj Michalewicz, Władysław Łoziński (1873–1883) i Adam Krechowicki (1883–1918); wyd.: „Drukarnia Władysława Łozińskiego”; tu publikowali swoje teksty między innymi: Adam Krechowicki, Ludwik Kubala, bracia Walerzy i Władysław Łozińscy, Karol Szajnocha, Józef Szujski oraz Alfred Wysocki; po wybuchu I wojny światowej, we wrześniu 1914 roku, dziennik przeniósł się na krótko (do czerwca 1915 roku) do Nowego Sącza; w 1933 roku połączył się ze „Słowem Polskim”; mutacją ukraińską gazety była od 1890 roku „Narodna Czasopis”; Lwów 1811–1939;

- **„Gazeta Polska”** (Warszawa); ogólnopolski dziennik informacyjno-polityczny; w latach 1827–1829 dziennik redagował Ksawery Bronikowski, zaś współredagował Maurycy Mochnacki; po upadku powstania listopadowego jesienią 1831 roku tytuł dziennika zmieniono na „Gazeta Codzienna”; gazetę wydawał i finansował Leopold Kronenberg; naczelnym administratorem, kasjerem, buchalterem i ekspedytorem dziennika był Józef Kraszkowski; dział literacki gazety redagował w latach 1859–1862 Józef Ignacy Kraszewski, który w 1861 roku przywrócił jej dawną nazwę „Gazeta Polska”; w czasie, gdy naczelnym redaktorem był Józef Ignacy Kraszewski (1859–1862) pismo cieszyło się największą poczytnością; następnie pismo redagowali: Edward Sulicki, w 1875 roku Józef Sikorski; w 1876 roku Edward Leo; na łamach gazety pisali Bolesław Prus i Henryk Sienkiewicz, który od roku 1875 został jej stałym felietonistą; pismo o umiarkowanych sympatiach postępowych, wzywało burżuazję i ziemiaństwo do działalności i współdziałania na wszystkich odcinkach życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego; Warszawa 1826–1831, 1861–1939;

- **„Gazeta Rolnicza”** (Warszawa), tygodnik ilustrowany; najbardziej znane pismo poświęcone wszystkim gałęziom wiedzy rolniczej; wszechstronny i nowoczesny tygodnik specjalistyczny, przeznaczony dla odbiorcy wiejskiego; pismo obejmowało następujące działy: rozporządzenia rządowe, dział ekonomiczno-społeczny, rolniczo-handlowy, pomocniczych gałęzi rolnictwa, techniczno-mechaniczny, naukowo-doświadczałny, kronikę naukową, wiadomości bieżące, opisy gospodarstw, *Listy ze wsi*, *Poradnik gospodarczy*; druk: Jan Jaworski do roku 1939; pismo wydawali także: Stanisław Kostka Anastazy Chełchowski (1900), Stanisław Wroński (1907) oraz „Drukarnia Rolnicza” (1934); kolejni redaktorzy: Jan Świącicki (1873), Aleksander Trylski (1879, 1881, także wyd.), Juliusz Au (1881), Tadeusz Kowalski (1881), Stani-

śław Wroński (1899), Władysław Wilczyński (1909), Stanisław Leśniowski (1910), Jan Lutosławski (1910, 1934); pod koniec XIX wieku do grona współpracowników zaliczali się przede wszystkim postępowi działacze ziemiańscy; oficjalny organ Centralnego Towarzystwa Rolniczego (CTR), powstałego w roku 1906; redakcja pisma brała udział w pracach nad *Wielką Encyklopedią Rolniczą* (1928–1929), wydaną nakładem Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, podejmowała też samodzielne inicjatywy wydawnicze; Warszawa 1861–1939;

- **„Gazeta Świąteczna”** (Warszawa), tygodnik popularno-oświatowy dla ludu; 4-8 stron o formacie 39 x 28 cm; zaczął się ukazywać od początku 1881 roku; starannie redagowany, założony przez Konrada Prószyńskiego (opracował podstawowe zasady programu pisma); pismo upowszechniało oświatę ogólną i elementy postępu gospodarczego (znaczna przewaga tematyki kulturalno-oświatowej, zagadnienia społeczno-polityczne, informacje z kraju i ze świata); następnie pismem kierowali: Tadeusz Prószyński (od roku 1908), Pelagia Wanda Prószyńska i Konrad Marcjusz Prószyński; wydawca i redaktor odpowiedzialny: Herman Benni; druk: M. Ziemkiewicza; Warszawa 1881–1939;

- **„Gazeta Warszawska”** (Warszawa), pismo informacyjno-polityczne przeznaczone dla ziemian i przemysłowców; redakcja wydawała co tydzień dodatek zatytułowany „Korespondent Rolniczy Przemysłowy i Handlowy”; kolejni redaktorzy pisma: Józef Kenig (1859–1889), Maurycy Zamoyski (1906–1909), Roman Dmowski (1910–1916); współwłaścicielem dziennika była rodzina Lesznowskich (Ludwik i jego syn Stanisław – wydawał i redagował pismo do roku 1906); pismo starannie redagowane; na treść gazety składały się: artykuły wstępne poświęcone polityce, telegramy agencyjne, kronika, odcinek powieściowy oraz różne informacje gospodarcze, a także artykuły z zakresu życia kulturalnego i historii; Warszawa 1801–1935;

- **„Goniec Wieczorny”** [oraz „Goniec Poranny”] (Warszawa), ukazujący się dwa razy w ciągu dnia dziennik; założyciel: Juliusz Gronowski; druk: „Gońca”; pismo rozwijało się niezwykle dynamicznie dzięki zastosowaniu nowoczesnych technologii (nowoczesna maszyna rotacyjna oraz własna elektrownia), zatrudnieniu utalentowanych i doświadczonych dziennikarzy oraz wprowadzeniu innowacyjnych strategii marketingowych (pismo osiągnęło największą liczbę prenumeratorów spośród wszystkich dzienników warszawskich); publikacje cechował wysoki poziom merytoryczny i dobór ciekawych tematów; zwracano uwagę na staranny dobór utworów literackich do druku; Warszawa 1903–1918;

- **„Goniec Wileński. Polityczny, Społeczny i Literacki”** (Wilno) [patrz też: „Dziennik Wileński”], wychodził codziennie rano oprócz dni świątecznych; 60 cm; wydawca i redaktor odpowiedzialny: Franciszek Jurjewicz; kolejny redaktor: Aleksander Zwierzyński (od 1909 roku); kierownik pisma: Józef Hłasko (1909); druk: Józef Zawadzki i Franciszek Jurjewicz; Wilno 1908–1910;

- **„Gospodarz Polski”** (Warszawa) „Kalendarz na rok zwyczajny 1903”; w 8-ce; s. 269; 37 cm; z rycinami w tekście i ogłoszeniami; kalendarz ułożony przez M. Brzezińskiego; 1901–1906;

- **„Gospodyni Wiejska”** (Warszawa), „Pismo ilustrowane dla kobiet poświęcone gospodarstwu domowemu, obejmujące: gospodarstwo mleczne, hodowlę zwierząt domowych, hodowlę drobiu i ptactwa, ogrodnictwo kwiatowe, sadownictwo, warzywnictwo, pszczelnictwo, jedwabnictwo, rybactwo, kucharstwo, piekarstwo i wszelkie gałęzie, wchodzące w zakres zajęć kobiecych”; pismo przeznaczone dla kobiet zajmujących się gospodarstwem wiejskim (potem także domowym – w mieście), zawierało porady praktyczne, służące unowocześnieniu prac domowych i gospodarskich; Warszawa 1877 (w 1881 roku tytuł zmieniony na „Gospodyni Miejska i Wiejska”); dwutygodnik; wielkość 8-a; redaktor i wydawca: Zygmunt Jaroszewski; Warszawa 1876–1883;

- **„Gospodyni Miejska i Wiejska”** (Warszawa), dwutygodnik ilustrowany dla kobiet; poprzedni tytuł: „Gospodyni Wiejska”; wielkość 8-a; red. i wyd. Zygmunt Jaroszewski; Warszawa 1881–1883;

- **„Kłosa”** (Warszawa), „Czasopismo ilustrowane tygodniowe poświęcone literaturze, nauce i sztuce”; tygodnik ilustrowany nastawiony na omówienie i analizę bieżących kwestii społecznych, ekonomicznych i politycznych, ale też o wyraźnych ambicjach kulturalnych (staranny dobór materiału literackiego, artykuły historyczne); zaczęło się ukazywać od dnia 5 lipca 1865 roku; wieloletnim redaktorem pisma był

Antoni Pietkiewicz; wyd. Franciszek Lewental; z tygodnikiem stale współpracowali: Józef Ignacy Kraszewski, Adam Asnyk, Eliza Orzeszkowa, Maria Konopnicka oraz Kazimierz Kaszewski; Warszawa 1865–1890;

- **„Kraj”** (Petersburg), tygodnik społeczno-polityczny o charakterze konserwatywnym i wyraźnym profilu ugodowym w stylu Aleksandra Wielopolskiego, kierowany do przemysłowców, ziemian, handlowców oraz inteligencji technicznej i ekonomicznej; wychodzący od 1882 roku pod red. Erazma Piltza (do 1906 roku), który wraz z Włodzimierzem Spasowiczem był też założycielem tego pisma; redakcja „Kraju” wydawała również od 1889 roku w Petersburgu w języku rosyjskim specjalny biuletyn zatytułowany „Słowińska Korespondencja”; pomimo przewagi problematyki społeczno-ekonomicznej, w piśmie starannie redagowano i dobierano ambitne teksty literackie; z tygodnikiem współpracowali między innymi: Marian Zdziechowski, Henryk Sienkiewicz, Bolesław Prus; Petersburg 1882–1909;

- **„Kronika Rodzinna”** (Warszawa), dwutygodnik skupiony na kwestiach domowych, gospodarskich i wychowawczych, ale też poświęcający sporo miejsca literaturze i historii; wychodził od roku 1868 do roku 1915 w Warszawie w małej 4-ce; przy piśmie wychodził dodatek dla dzieci zatytułowany „Nasz Promień”; od roku 1868 redakcja i wydawnictwo: Aleksandra z Chomętowskich Borkowska i Antoni Edward Odyniec; od roku 1896 – wydawca: ks. Marcei Godlewski, red. Cecylia Plater-Zyberk; tegoż roku red. Hipolit Skimborowicz, następnie Adam Lach Szymański, który prowadził pismo do roku 1915 (na skutek działań wojennych wydawanie pisma przerwano); po wojnie pismo nie było już wznowione; głównymi współpracownikami byli: Wincenty Korotyński (pseudonim Borzywój), Władysław Korotyński, Stanisław Chomętowski, Henryk Struve; tu ukazywały się: wspomnienia Wincentego Pola, poezje Odyńca, powieści Teresy Prazmowskiej, poezje i powieści Natalii Dzierżkówny (pseudonim Jerzy Orwicz), a także poezja oraz fragmenty prozy Aleksandry Borkowskiej; Warszawa 1868–1915;

- **„Książka”** (Warszawa–Lwów), „Miesięcznik poświęcony krytyce i bibliografii polskiej”, wydawany pod kierunkiem literackim Mariana Massoniusa; redaktor i wydawca: Edward Wende; druk. P. Laskauer i W. Babicki; wychodziło od stycznia 1901 roku do roku 1922; red. Marian Massonius (od 1901 roku); od nr 4 roku 1903 kierownik literacki: Adam Mahrburg; od roku 1905 red. i wyd. Andrzej Turkuł; od roku 1907, od r. 3 kierownictwo literackie obejmuje J. K. Kochanowski; znaczące zmiany: od roku 1913 pod kierunkiem J. K. Kochanowskiego i W. Jabłonowskiego (od numeru 5); następnie red. i wyd. Andrzej Turkuł; 1914 rok: red. nac. Ludwik Biernacki, wyd. Ludwik Fiszer (miasto wydania: Lwów); od numeru 7 redakcję na Królestwo i Cesarstwo obejmuje Mieczysław Rulikowski; 1922: rok redakcja Jan Muszkowski, M. Rulikowski; wyd. Sp. z o.o. „Zakład Bibliograficzny”; od 1914 roku wydawano osobny dodatek zatytułowany „Miesięcznik Bibliograficzny”; bibliografię bieżącą zamieszczano w dodatku „Przewodnik Bibliograficzny”; do współpracowników działu krytyki i historii literatury należeli między innymi: Alexander Brückner, Bronisław Chlebowski, Aureli Drogoszewski, Ignacy Chrzanowski, Walery Gostomski, Wiktor Hahn, Juliusz Kleiner, Stanisław Łempicki, Manfred Kridl, Józef Ujejski; program miesięcznika kontynuowała „Nowa Książka”, wydawana w Warszawie w latach 1934–1939; Warszawa–Lwów (1901–1914);

- **„Kurier Codzienny”** (Warszawa), wychodził od 1 VII 1865 roku; założony i redagowany przez Karola Kucza; początkowo pismo liczyło sobie 8 stron formatu 25 x 18 cm; następnie red. Józef Hiż (za jego redakcji zakres pisma znacznie się poszerzył, przede wszystkim o dział kulturalny oraz wiadomości społeczne i gospodarcze), który sprzedał gazetę firmie Mieczysława (red.) i Hipolita (wyd.) Orgelbrandów, którzy odsprzedali z kolei kurier J. Chodorowiczowi i M. Wołowskiemu, zaś ci firmie Gebethner i Wolff; od 1887 do 1903 roku ponownie redakcję obejmuje Karol Kucz; Warszawa 1865–1905;

- **„Kurier Litewski”** (Wilno), „Dziennik polityczny, społeczny, literacki”, założony w 1905 roku przez przywódcę ziemiaństwa konserwatywnego na Litwie, Hipolita Korwin-Milewskiego; wychodził codziennie rano oprócz dni poświęconych; redakcja: Czesław Jankowski, w roku 1908 redakcję objął Wojciech Baranowski, a kierownikiem literackim została Eliza Orzeszkowa; do pisma dołączano od roku 1906 do 1909 – najpierw co dwa tygodnie, a potem co tydzień – dodatek lokalny „Życie Ilustrowane”; druk: Józefa Zawadzkiego; Wilno 1905–1910 (1910–1912 jako „Kurier Wileński”), 1912, 1915;

- **„Kurier Niedzielnny”** (Warszawa), „Tygodnik polityczny, literacki i humorystyczny”; wydawca: Józef Jankowski; redakcja: A. Niewiarowski; druk: Jan Jaworski, Ignacy Krakoszyński; od nr-u 49 1864 roku zmiana tytułu na „Kurier Świąteczny”; od roku 1865 redakcja: A. Kleczewski; rok 1868/1869 nr 1-66 redakcja: A. Łaszczynski; od roku 1916, nr 2 podtytuł „Tygodnik humorystyczno-satyryczny”; Warszawa od 20 kwietnia 1862 roku do 1939 roku;

- **„Kurier Rolniczy”** (Warszawa), pismo specjalistyczne tygodniowe, wydawane pod red. Adama Mieczynskiego (jako dodatek do „Gazety Rolniczej”); wyd. Adam Mieczynski; druk: S. Orgelbranda Synów; Warszawa 1872–1901;

- **„Kurier Warszawski”** (Warszawa), gazeta codzienna wychodząca od 1821 roku (1 grudnia 1820 roku ukazała się ulotka-prospekt zapowiadająca druk „Kuriera Warszawskiego”); od 1 kwietnia 1883 roku (nr 74) ukazywała się – oznaczona tym samym numerem bieżącym – dwa razy dziennie (rano i wieczorem); założyciel i pierwszy redaktor: Bruno Kiciński (1821 rok); od roku 1822 kurier redagował Ludwik Adam Dmuszewski, który kupił go w 1821 roku od Brunona Kicińskiego; od grudnia 1847 roku redakcja: Ludwik de Vidal; od połowy 1848 roku redakcja: Karol Kucz; od 1863 roku red. Zygmunt Zaborowski; od 1866 roku red. Antoni Edward Odyniec; 1867–1868 red. Stanisław Bogusławski; w 1868 roku pismo zostało przejęte przez spółkę księgarzy w osobach Gustawa Gebethnera i Roberta Wolffa; red. Wacław Szymanowski (począwszy od 28 stycznia 1868 roku, ponownie 25 stycznia 1876 roku – za czasów jego redakcji pismo dynamicznie się rozwijało i uzyskało wysoki stopień profesjonalizmu, na przykład zaczęto starannie dobierać i opracowywać materiał literacki; w latach 1868–1876 na literacki kształt pisma spory wpływ wywierał Aleksander Michaux); od 28 grudnia 1870 roku red. Julian Statkowski (do sierpnia 1872 roku); od 23 grudnia 1872 roku red. Herman Benni; od 1886 roku Franciszek Olszewski; od 1897 roku red. Franciszek Nowodworski; od 1899 roku red. Władysław Korotyński (za czasów jego redakcji uzyskano zgodę władz na nowy program pisma, poszerzony o artykuły historyczne, rysunki i nuty, a pismu dodatkowo sprzyjał starannie prowadzony przez Teodora Jeske-Choińskiego, Józefa Kotarbińskiego i Władysława Rabskiego dział literacki); od 1903 roku red. Jan Brzeziński; od 1906 roku red. Konrad Olchowicz; od 1914 roku red. Stanisław Szcutowski; od 1915 roku red. Bruno Wincenty Korotyński, od nr 216 red. Konrad Olchowicz; od 1924 roku red. Ferdynand Hoesick oraz K. Olchowicz jr.; wyd.: od 1822 roku – L. A. Dmuszewski, od grudnia 1847 roku – Konstancja Dmuszewska, od września 1854 roku – Ludwika Zabłocka, od 1870 roku, nr 99 – Gustaw Gebethner, od 1887 roku, nr 139 – Wacław Szymanowski, Antoni Pietkiewicz (Adam Pług), od 1903 roku, nr 303 – Wacław Szymanowski, Ferdynand Hoesick, od 1905 roku, nr 351 – F. Hoesick, A. Wierusz-Kowalski, Zygmunt Olchowicz, od 1925 roku, nr 66 – Feliks Mrozowski, Z. Olchowicz, od 1927 roku, nr 307 – F. Mrozowski, Konrad Olchowicz jr.; ponadto w dni powszednie ukazywały się stałe dodatki poranne zatytułowane: „Kurier Warszawski: dodatek poranny”; format od 1822 roku: 17 x 23 cm., od 1824 roku, nr 80: 18 x 18 cm., od 1850 roku: 22 x 18 cm., od 1851 roku: 25 x 19 cm., od 1854 roku: 27 x 21 cm., od 1874 roku, nr 71: 40 x 27 cm., od nr 141: 27 x 28 cm., od 1875 roku: 40 x 28 cm.; w latach 1930–1938 ukazywał się dodatek niesamoistny zatytułowany „Kurier Warszawski Dzieciom”; w latach 1938–1939 dodatek dwutygodniowy pod tytułem „Mój Kurier: Pisemko dla Dzieci” nr 1 (8 września) – nr 17 (24 sierpnia); liczne dodatki specjalne i numery jubileuszowe; od 28 maja do 14 czerwca 1918 roku w czasie strajku drukarzy zamiast „Kuriera Warszawskiego” ukazywał się „Dziennik Wspólny”; Warszawa 1821–1939;

- **„Kwiaty”** (Kraków); pismo specjalistyczne ukazujące się co 10 dni, 1870;

- **„Lutnista”** (Warszawa), „Ilustrowany dwutygodnik literacko-muzyczny poświęcony szerzeniu zamiłowania do muzyki i śpiewu zbiorowego”; wyd. Juliusz Kosiński; druk: A. Michalskiego; red. Bolesław Domaniewski; Warszawa 1905–1907;

- **„Mucha”** (Warszawa), jeden z licznych podtytułów: „Tygodnik humorystyczny ilustrowany”; założony w 1870 roku przez Józefa Kaufmana (pierwszy redaktor i wydawca); następnii redaktorzy: Feliks Fryze, Władysław Buchner, Bolesław Michalski, Antoni Orłowski oraz Ludwik Nawojewski; najpopularniejszy periodyk humorystyczny; był zawieszany kilkanaście razy i ukazywał się pod różnymi tytułami

(na przykład w roku 1906 miał ich kilkanaście); w czasopiśmie publikował swoje pierwsze utwory literackie Bolesław Prus; Warszawa 1868–1939 oraz Warszawa 1946–1952;

- **„Naród”** (Warszawa), „Pismo codzienne z tygodniowym dodatkiem ilustrowanym i dodatkiem rolniczym”; 33 cm; redaktorem i wydawcą był początkowo Wacław Dunin; druk. „Gazety Rolniczej” (W. Musielewicz); następnie wydawcą został Kazimierz Łazarewicz, zaś redakcję objął Stanisław Kozicki (nr 81, 1906 rok); pismo powstało po likwidacji nielegalnego „Polaka” i przeznaczone było dla chłopów i drobnomieszczactwa; Warszawa 1906–1907;

- **„Niwa”** (Warszawa), „Dwutygodnik naukowy, literacki i artystyczny”, a od 1895 roku tygodnik; pismo pojawiło się w 1872 roku z inicjatywy byłych współpracowników „Przeglądu Tygodniowego” jako organ umiarkowanej myśli pozytywistycznej, by potem przejść na umiarkowane pozycje konserwatywne; początkowo format 14 x 21 cm; kolejni redaktorzy: Juliusz Schönman (1872–1874), Julian Ochorowicz (1874–1875), Mściśław Godlewski, Józef Drzewiecki (1895); wyd. Juliusz Schönman i Józef Bosacki; z pismem współpracowali między innymi Bolesław Prus, Henryk Sienkiewicz, Teodor Tomasz Jeż, Piotr Chmielowski; w 1898 roku zmieniono nazwę na „Niwa Polska”; Warszawa 1872–1905;

- **„Ognisko Domowe”** (Warszawa), „Tygodnik poświęcony sprawom życia rodzinnego, wychowania fizycznego i umysłowego, kultury, gospodarstwa domowego”; rok założenia 1872, Warszawa; redaktor i wydawca Bronisław Korpaczewski; w latach 1874–1876 tygodnik redagował i wydawał Jan Noskowski; pisywali tutaj między innymi: Józef Kremer, Józef Ignacy Kraszewski, Maria Szeliga; Warszawa 1872–1876;

- **„Ogrodnik Polski”** (Warszawa), „Dwutygodnik poświęcony wszystkim gałęziom ogrodnictwa”; pismo fachowe; red. Edmund Jankowski, J. i W. Kaczyńscy, Franciszek Szanior; wydawca: Edmund Jankowski; druk: Józef Sikorski; Warszawa 1879–1905;

- **„Pamiętnik Fizjograficzny”** (Warszawa), czasopismo dotyczące botaniki, zoologii, geologii, meteorologii oraz antropologii o charakterze *stricte* naukowym, nawiązujące wyraźnie do polskiej tradycji badawczej spod znaku Stanisława Staszica i Towarzystwa Przyjaciół Nauk; każdy tom zawierał cztery działy: na przykład mineralogia z hydrologią, geologia i chemia, botanika z zoologią oraz antropologia; redakcja: Tytus Chałubiński i Jerzy Aleksandrowicz; Warszawa 1881–1922; założony w 1884 roku przez A. Kryńskiego.

- **„Prace Filologiczne”** (Warszawa), periodyk lingwistów polskich; wyd. J. Baudouin de Courtenay, J. Karłowicz, A. Kryński, L. Malinowski; druk: Braci Jeżyńskich; Warszawa 1884–1939; wznowione w 1963 roku;

- **„Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny”** (Warszawa), „Dwutygodnik ilustrowany, poświęcony bibliografii, archeologii, numizmatyce, heraldyce, historii, sztukom pięknym i literaturze”; pismo historyczne o charakterze popularno-naukowym; współpracowali: Kazimierz Stroczyński, Józef Przyborowski, ks. Ignacy Polkowski, Józef Ignacy Kraszewski, Ernest Świeżawski, Tadeusz Korzon; redaktor i wydawca: Cezary Wilanowski; druk: Emila Skińskiego; Warszawa 1881–1883;

- **„Przegląd Krytyczny”** (Kraków), „Pismo miesięczne”; redaktor odpowiedzialny Wincenty Zakrzewski; wyd. i druk: Władysław L. Anczyc (od nr 13, 1875 roku), wcześniej wydawał Adolf Otremba; druk W. Kornecki; Kraków 1874–1877;

- **„Przegląd Narodowy”** (Warszawa), „Miesięcznik poświęcony zagadnieniom życia narodowego w zakresie politycznym, naukowym, społecznym, literackim i artystycznym”, pismo powstało w miejsce zdelegalizowanego „Przeglądu Wszepolskiego” jako organ Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego; redakcja: Zygmunt Balicki, Jerzy Gościcki; 1908–1921;

- **„Przegląd Polski”** (Kraków), pismo poświęcone polityce i literaturze; miesięcznik założony przez Stanisława Koźmiana, Józef Szujskiego, Stanisława Tarnowskiego i Ludwika Wodzickiego; red.: Stanisław Koźmian (od 1866 roku), Ludwik Powidaj (1867–1874), Ignacy Manswet Skrochowski (1874–1881), Stanisław Tarnowski (1881–1885) oraz Jerzy Mycielski (od 1885 roku); druk: Uniwersytet Jagielloński; główny organ konserwatystów galicyjskich („Stańczyków”); w 1869 roku Stańczycy opublikowali na łamach czasopisma swój programowy pamflet polityczny *Teka Stańczyka*; lipiec 1866 – czerwiec 1914 roku;

- **„Przegląd Rolniczy”** (Kraków–Warszawa), „Pismo tygodniowe ilustrowane poświęcone rolnictwu na ziemiach polskich”; red. Jan Lutosławski (w 1-ym kwartale redaktor odpowiedzialny i wydawca Jan Tomalski); druk: A. Koziańskiego; Kraków 1906–Warszawa 1906–1907 (od nr 14);
- **„Przegląd Tygodniowy Życia Społecznego, Literatury i Sztuk Pięknych”** (Warszawa), tygodnik; pierwszy numer pisma ukazał się 7 stycznia 1866 roku pod redakcją Adama Wiślickiego; od początku do grona współpracowników należała grupa absolwentów Szkoły Głównej; pismo podejmowało próby forsowania nowoczesnego światopoglądu, przekształcenia zbiorowej świadomości i uświadomienia potrzeby cywilizacyjnego przyspieszenia; miało szeroki horyzont podejmowanych problemów, było starannie redagowane i polemicznie nastawione wobec tradycji i postaw zachowawczych; główną osobowością był Aleksander Świętochowski, do redakcji należeli także (bądź z nią współpracowali): Julian Ochorowicz, Leopold Mikulski, Józef Kotarbiński, Piotr Chmielowski, Henryk Elzenberg (ojciec), Gustaw Doliński, Walerj Przyborowski, Warszawa 1866–1904;
- **„Przewodnik Naukowy i Literacki”** (Lwów), Dodatek do „Gazety Lwowskiej”; pismo naukowo-historyczno-literackie; wyd. Wydawnictwo „Gazety Lwowskiej”; redakcja: Władysław Łoziński, następnie Adam Krechowicki oraz Stanisław Rossowski; do współpracowników pisma należeli między innymi: Michał Bobrzyński, Ludwik Kubala, Karol Estreicher, Piotr Chmielowski, a także Józef Kallenbach; Lwów 1873–1921 (z przerwą 1915–1916);
- **„Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”** (Warszawa); 19 cm; Warszawa 1906–1916; Warszawa 1928; organ Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, którego prezesem był Zygmunt Gloger; pismo propagowało wiedzę krajoznawczą, było kolportowane przez rozbudowaną sieć oddziałów prowincjonalnych PTK;
- **„Słowo”** (Warszawa), konserwatywny dziennik informacyjno-polityczny; zaczął się ukazywać 2 stycznia 1882 roku; w 1884 roku do pisma został przyłączony inny dziennik warszawski zatytułowany „Echo”; pierwszym redaktorem był Juliusz Niemirycz; od 27 stycznia 1882 roku do 1887 roku pismo redagował Henryk Sienkiewicz (redaktor zastępczy Władysław Olędzki); od listopada 1887 roku do grudnia 1899 roku redakcję objął Mścisław Godlewski; następnie pismo redagowali: Lucjan Wrotnowski, Antoni Donimirski; wydawca: Antoni Zalewski; około roku 1884 z pismem współpracowało aż osiemdziesięciu publicystów; na jego łamach pisali między innymi: Waclaw Szymanowski, Edward Lubowski i Antoni Rolle, jednak największą poczytność zapewniło pismu ukazywanie się na jego łamach powieści *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza, wpisującej się znakomicie w patriotyczny profil pisma; po 1905 roku dziennik stał się organem konserwatystów warszawskich; Warszawa 1882–1919;
- **„Słowo Polskie”** (Lwów), gazeta (dziennik); pismo wysokonakładowe, jako pierwsze w Galicji miało dwa wydania dziennie (od roku 1897); wydawca: Waclaw Wolski; redaktorzy: Zygmunt Wasilewski (od 1902 do 1915 roku), Waclaw Mejbaum (1921), Stanisław Grabski (1923), Roman Kordys (przed przewrotem majowym), Wilhelm Antoni Skrzyżczyński (1926); wydawca: Władysław Kucharski; pismo miało swój udział w wylansowaniu laureata literackiej nagrody Nobla, drukując powieść *Chłopi* już w 1902 roku; tu pisywali też: Henryk Sienkiewicz, Kazimierz Tetmajer, Leopold Staff, Jerzy Żuławski, Adam Grzymała-Siedlecki, Gabriela Zapolska, Jan Zahradnik, Maryla Wolska z Młodnickich (pseudonim: „D-mol”) oraz Beata Obertyńska; gazeta Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego; Lwów 1895–1915, 1918–1946;
- **„Świat Kobiety”** (Warszawa), „Tygodnik poświęcony wszelkim gałęziom pracy kobiecej, literaturze, sztuce i gospodarstwu”; zaczął wychodzić od stycznia 1905 roku, zaś od 16 grudnia tegoż roku (nr 50) stał się organem „Zjednoczonego Koła Ziemianek”; w piśmie zamieszczano artykuły związane z codzienną aktywnością kobiet (praca, wychowanie, gospodarowanie, kwestie związane z modą) oraz utwory literackie (a także omówienia książek i wydawnictw); redakcja: Maria Karczevska; tu pisywali choćby: Maria Cz. Przewóska, Natalia Dzierżkówna (Jerzy Orwicz), Zofia Bukowiecka, Artur Gruszecki, Antoni Lange, Helena Prawdzic-Kuczalska, Maria Karczevska, Aleksandra Kordzikowska, Jan August Kisielewski, J. Oksza (Julia Kisielewska) oraz Czesław Jankowski; w tygodniku ukazały się między innymi: jedna z no-

wel Henryka Sienkiewicza, utwory Marii Gerson-Dąbrowskiej, poezje Janiny Porazińskiej, Idy Pileckiej oraz Deotymy; Warszawa 1905–1907;

- **„Świat Słowiański”** (Kraków), od 1906 roku: „Miesięcznik poświęcony słowianoznawstwu i przeglądowi spraw słowiańskich ze stanowiska polskiego” (w roku 1908 pismo wydawało co 5 dni biuletyn zawierający objaśnienia bieżących kwestii słowiańskich z uwyrażeniem polskiego punktu widzenia); pod redakcją Feliksa Konecznego; druk: L. Anczyca; 1905–1914;

- **„Światowit”** (Warszawa), „Rocznik poświęcony archeologii przeddziejowej i badaniom kultury polskiej i słowiańskiej”, w 8-ce dużej; nie ukazywał się: 1903, 1908–1910, 1914–1917; redakcja: Erazm Majewski (1899–1913 oraz 1934–1935), Włodzimierz Antoniewicz (1924–1933, 1936, 1948–1958), Kazimierz Michałowski (1960–1962), Witold Hensel (1966–1994), Jerzy Gąssowski (1994–1998), Tomasz Mikocki (1998–2001), Franciszek Stępniewski (od maja 2010 roku); wyd. „Skład Główny w Księgarni E. Wendego i S-ki” (od 1958 roku Uniwersytet Warszawski); Warszawa 1899–2016;

- **„Tygodnik Ilustrowany”** (Warszawa), ilustrowane czasopismo kulturalno-społeczne o wysokich ambicjach historycznych i literackich; założony w 1859 roku przez Józefa Ungra, który w połowie 1882 roku odsprzedał go spółce Adolfa Pawińskiego, Ludwika Jenikego oraz firmie „Gebethner i Wolff” (jedyny właściciel pisma od 1885 roku); redaktor: Ludwik Jenike (1859–1886); w połowie 1866 roku redaktor odpowiedzialny Robert Wolff; faktycznym kierownikiem pisma był wtedy Wincenty Korotyński i to dzięki niemu pismo stało się rejestratorem i komentatorem spraw bieżących; od 1898 roku kierownikiem literackim pisma został Ignacy Matuszewski (do 1907 roku); w okresie dwudziestolecia międzywojennego redakcja pisma zmieniała się wielokrotnie (redaktorami byli wtedy: Artur Oppman, Stanisław Lam i Zdzisław Dębicki); tu ukazały się w odcinkach *Popioły* Stefana Żeromskiego, *Chłopi* Władysława Reymonta, *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza, *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej oraz *Faraon* Bolesława Prusa; do grona tłumaczy związanych z czasopismem należeli: Maria Konopnicka, Zenon Przesmycki i Czesław Jankowski; z pismem współpracował też między innymi Wincenty Pol; Warszawa 1859–1939;

- **„Tygodnik Polski”** (Warszawa), „Pismo społeczne, literackie, artystyczne, ilustrowane”; redaktor odpowiedzialny: Maria Chełmońska; druk i wydawca P. Laskauer, W. Babicki; Warszawa, 16 października 1898 – 25 listopada 1905 roku;

- **„Wędrowiec”** (Warszawa), pismo ilustrowane, obejmujące podróże oraz kwestie społeczno-kulturalne; zaczęło się ukazywać od czerwca 1863 roku; założył je Józef Unger; pierwszym redaktorem został Władysław Ludwik Anczyz; kolejni redaktorzy: Filip Sulimierski (1874), Artur Gruszecki (1884) zmienił charakter pisma z ilustrowanego magazynu geograficznego na pismo o szerokim *spectrum* omawianych problemów, w tym literackich (tzw. kampania „Wędrowca”); na łamach pisma wydrukowano w 1886 roku *Placówkę* Bolesława Prusa; szczególną rolę w zespole redakcyjnym pełnili: Stanisław Witkiewicz oraz Antoni Sygietyński; Warszawa 1863–1906;

- **„Wiadomości Archeologiczne”** (Warszawa), „Organ państwowego grona konserwatorów zabytków przedhistorycznych. Kwartalnik” (inny podtytuł: „Spostrzeżenia lat ostatnich w dziedzinie starożytności krajowych. Wzory przedhistoryczne”), red. Włodzimierz Antoniewicz; redaktor odpowiedzialny: Roman Jakimowicz; wyd.: Państwowe Muzeum Archeologiczne; Warszawa 1873–1874, 1876, 1882, 1920–1939, 1948–2016;

- **„Wiek”** (Warszawa), „Gazeta polityczna, literacka i społeczna”; powstała w 1873 roku; pierwszy redaktor: Fryderyk Henryk Lewestam; od 1875 roku redakcję obejmuje Kazimierz Zalewski; w 1901 roku gazeta zmieniła nazwę na „Wiek Ilustrowany, Polityczny, Literacki i Społeczny”, a od 1905 roku ukazywała się jako „Kurier Narodowy”; w 1906 roku zaprzestano wydawania czasopisma; Warszawa 1873–1906;

- **„Wieniec Polski”** (Lwów), „Pszczółka”; podtytuł: „Pismo polityczne ludowe”; tygodnik (początkowo dwutygodnik); wychodzi na przemian z czasopismami „Pszczółka” oraz „Pszczółka Ilustrowana”; w 1895 roku ukazuje się pod tytułem: „Nowy Wieniec Polski” na przemian z „Nową Pszczółką”; tytuł poprzedzający „Wieniec”, dodatek: „Niewiasta” (red. odpowiedzialny Franciszek Krukowski); właściciel i redaktor: ks. Stanisław Stojałowski, który w 1911 roku przekazał pismo Janowi Zamorskiemu; wyd. Alek-

sander Vogel; Lwów 1875; tytuł następny „Wieniec”, „Pszczółka”; Lwów 1875–1911 [wydawany we Lwowie, później w Cieszynie, w Wiedniu, w Czacy (Słowacja), w Bielsku-Białej oraz w Warszawie];

- **„Wisła”** (Warszawa), „Miesięcznik geograficzno-etnograficzny”; redaktor i wydawca: Artur Gruszecki, Jan Karłowicz (rok 1901–1902), Erazm Majewski (także wydawca) przy współpracy między innymi: Ludwika Krzywickiego, Aleksandra Brücknera, Izydora Kopernickiego oraz Jana Baudouina de Courtenay; druk: Braci Jeżyńskich; Warszawa, kwiecień 1887–1922; 1916/1917: zmiana podtytułu: „Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego”;

- **„Wspólna Praca”** (Łomża), tygodnik poświęcony sprawom ziemi łomżyńskiej; wychodził także jako dwutygodnik; redaktor i wydawca: Czarnecki i Grodzki; Łomża 1910–1914, 1916–1932;

- **„Wszechświat”** (Warszawa), „Tygodnik popularny poświęcony naukom przyrodniczym”; jedno z pierwszych pism przyrodniczych, łączące wysoki poziom specjalizacji z charakterem popularnonaukowym; redaktor: Bronisław Znatowicz; wydawca: Eugeniusz Dziewulski; druk: K. Kowalewski; Warszawa, 3 kwiecień 1882–1910 roku;

- **„Zarzewie”** (Warszawa), „Pismo tygodniowe młodzieży polskiej”; czasopismo o charakterze informacyjnym, edukacyjnym, wychowawczym; rok 1906;

- **„Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”** (Kraków), pierwsze polskie naukowe pismo etnograficzne i folklorystyczne; redakcja: Izydor Kopernicki; wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie; druk: Uniwersytetu Jagiellońskiego; publikowali tu między innymi: Oskar Kolberg, Władysław Siarkowski, Aleksandra Petrowa, Stefania Ulanowska, Władysław Kosiński, Stanisław Ciszewski, Jan Karłowicz oraz Andrzej Cinciała; Kraków 1877–1895;

- **„Ziemia”** (Warszawa), „Tygodnik krajoznawczy ilustrowany”; wydawca i redaktor: Kazimierz Kulwieć; Warszawa 1910–1920; 1922–1939; 1921 – nie ukazywało się; pismo naukowe o ambicjach popularyzatorskich, organ Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego;

- **„Zorza”** (Warszawa), „Pismo niedzielne poświęcone dla ludu miejskiego i wiejskiego. W części ilustrowane”, założyciel, redaktor i wydawca: Józef Grajner; następnie pismo redagowali: M. Malinowski (1887), A. Marczewski, J. K. Gregorowicz, S. Przysański, M. Brzeziński i S. Załuska.; druk: Ignacego Krakoszyńskiego; dodatki: „Poradnik Gospodarski dla Mniejszych Posiadaczy Rolnych”; „Rozrywki dla Dzieci i Młodzieży”; „Poradnik Gospodarski”; „Przyjaciel Młodzieży”; „Ustawodawstwo i Samorząd”, od nr 32 1914 roku łączy się z „Zorzą” „Ognisko Rodzinne”; po zakupieniu pisma przez K. Prószyńskiego i M. Malinowskiego w 1886 roku, „Zorza” znacznie poszerzyła swój zakres tematyczny i drukowała utwory wybitnych ówczesnych polskich pisarzy, między innymi: Marii Konopnickiej, Klemensa Junoszy, Elizy Orzeszkowej, Władysława Reymonta oraz Henryka Sienkiewicza; w okresie międzywojennym „Zorza” pozostała zaś pod silnym wpływem endecji; styczeń 1866–1933 roku (z przerwami).

WYKAZ MIAR, WAG I WALUT

A. Miary i wagi

Niniejszy wykaz nie zawiera wszystkich jednostek mierniczych, stosowanych na ziemiach polskich w XIX wieku¹. Objąsnione zostały jedynie te z nich, które stosował Gloger w swoich pismach. Podstawowym punktem odniesienia w objaśnieniach jest współcześnie przyjęty system metryczny, zgodny z Międzynarodowym Układem Jednostek Miar (SI). W objaśnianiu kolejnych jednostek pomiarowych będą one także odnoszone do siebie wzajemnie.

System metryczny obowiązuje w Polsce od roku 1919, wprowadzono go wówczas na terenach byłego Królestwa Polskiego oraz zaboru austriackiego. W całej II Rzeczypospolitej zaczęto go stosować dopiero od 1928 roku, po dekreście Prezydenta RP Ignacego Mościckiego.

W XIX wieku natomiast, w czasach Zygmunta Glogera, mieszały się ze sobą i były na przemian stosowane w handlu i gospodarce trzy właściwie systemy pomiarowe i walutowe: staropolski (ujednolicony w 1764 roku przez sejm koronacyjny Stanisława Augusta; wzorzec stanowić miały miary warszawskie), nowopolski (wprowadzony na terenie Królestwa Polskiego w 1818 roku, z inicjatywy Stanisława Staszica; wzorcem był system metryczny, chociaż zachowano dawne, staropolskie nazwy miar) oraz rosyjski (wprowadzony w Królestwie Polskim w roku 1849).

Gloger stosował w swoich opisach przede wszystkim system nowopolski, on też został w związku z tym opisany najdokładniej. Ponieważ jednak nie zawsze jest oczywiste, który system stosuje Gloger, uwzględnia się w niniejszym wykazie ten podział na trzy systemy pomiarowe, by można było czynić porównania. Należy kierować się następującymi wskazówkami: gdy autor odwołuje się do miar warszawskich, dodaje przeważnie przymiotnik „warszawskie”. System rosyjski stosuje natomiast, używając jednostek typowo rosyjskich – takich, jak „pud”. W pozostałych przypadkach w użyciu jest najczęściej system nowopolski.

UWAGA: do wyjątków należy „zagon”, miara typowo staropolska: zagon albo stajanie (często spotykana forma to: staje) – to około 133 m (staja nowopolska – ok. 1066,8 m). Pojawia się w pismach Glogera również określenie „mendel”, także charakterystyczne dla okresu staropolskiego, oznaczające 15 sztuk czegoś (albo tzw. „mendel polski” lub „chłopski” – 16 sztuk).

Dodać należy, że Gloger określał temperaturę powietrza i wody za pomocą stopni Réaumura (oznaczane wielką literą „R”). W skali tej temperatura topnienia lodu = 0 stopni, a temp. wrzenia wody = 80 stopni (nie 100, jak w przypadku systemu Celsjusza). 1 stopień Celsjusza = 0,8 st. Réaumura.

I. Miary warszawskie (ujednolicenie systemu staropolskiego):

- łokieć – 59,55 cm
- funt – 0,41 kg
- kwarta – 0,71 litra
- garniec – 2,83 litra
- korzec – 120,60 litra

II. Miary nowopolskie:

a) miary długości

- stopa – 288 mm

¹ Wykaz i opis jednostek mierniczych oparto na opracowaniu: A. Weintrit, *Dawne miary na ziemiach polskich*, [w:] tegoż, *Jednostki miar wczoraj i dziś. Przegląd systemów miar i wag na lądzie i na morzu*, Gdynia 2010, s. 118-140.

- łokieć – 2 stopy – 576 mm
 - sążień – 3 łokcie – 1728 mm
 - pręt – 7,5 łokcia – 15 stóp – 4320 mm
 - mila – 14 816 łokci – 8534,3 m
- b) miary powierzchni
- sążień kwadratowy – 36 stóp kwadratowych
 - morga² – 300 prętów kwadratowych – 0,56 ha
 - włóka – 30 morg – 16,79 ha
- c) miary objętości
- kwaterka – 0,25 litra
 - kwarta – 4 kwaterki – 1 litr
 - garniec – 4 kwarty – 4 litry
 - korzec – 32 garnce – 128 litrów
 - sążień sześcienny (kubiczny)³ – 216 stóp sześciennych
- d) miary masy
- łut – 0,02 kg
 - uncja – 2 łuty – 0,04 kg
 - funt⁴ – 32 luty – 0,41 kg
 - kamień – 25 funtów – 10,14 kg
 - cetnar – 4 kamienie – 40,55 kg
 - kwintal – 100 kg

III. Miary rosyjskie (wprowadzone w 1849 roku)

- a) miary długości
- cal – 2,54 cm
 - stopa – 30,48 cm
 - sążień rosyjski – 7 stóp – 2,13 m
 - wiorsta – 1066,80 m
- b) miary objętości
- kwarta – 3,07 l
 - garniec – 3,28 l
 - wiadro – 12,3 l
 - kadź – 839,63 l
- c) miary masy
- pud – 16,38 kg
 - tona – 61 pudów

² Gloger czasami używa określenia: „morg nowopolski”.

³ Sążień „kubiczny” – od słowa „kubik”, czyli: metr sześcienny. Słowo to było używane przede wszystkim w kontekście objętości drewna. „Metr kubiczny” drewna określa objętość netto, czyli z wyłączeniem pustej przestrzeni pomiędzy kłodami drewna na stosie. Objętość drewna nazywano „miąższością”.

⁴ Gloger stosuje często w tekstach następujący symbol: \mathfrak{f} . Jest to oznaczenie stosowane w XIX-wiecznych czasopiśmie (tzw. *libra*) i jednostką, do której on odsyła, jest w przypadku publicystyki Glogera funt nowopolski, stosowany w Królestwie Polskim, odpowiadający ciężarowi 0,405 kg. Stosujemy jednak w niniejszej edycji określenie „funt”.

B. Waluty

Zygmunt Gloger stosował w swoich tekstach skrótowe oznaczenia walutowe, których rozwinięcia można się domyślać na podstawie funkcjonujących wówczas systemów monetarnych⁵:

rs (także rsr./ rs.⁶) – rubel rosyjski
 złp – złoty polski
 kop. – kopiejka
 złr – złoty reński
 gr – grosz
 rub. – rubel
 czerwoniak – czerwony złoty polski

Czerwony złoty polski oraz złoty reński nie były jednostkami przeliczeniowymi – ich kursy nieustannie się zmieniały. Były nimi natomiast złotówki, ruble i kopiejki. „Czerwony złoty” to właściwie określenie grupy monet złotych, wybijanych w Polsce od okresu staropolskiego aż po powstanie listopadowe (na przykład „dukat powstańczy” z okresu powstania listopadowego).

Należy także zaznaczyć, że – podobnie jak miało to miejsce w przypadku jednostek mierniczych – w artykułach Glogera występują różne systemy walutowe i monetarne: wynika to między innymi z tego, że były one używane w ówczesnym handlu (rubel srebrny obok złotego polskiego), a także z tej przyczyny, że teksty Glogera dotyczą różnych zaborów, nie ograniczają się tylko do Królestwa Polskiego.

Pod zaborami obowiązywał system bimetaliczny.

W Austrii od 1857 roku naśladowano angielski system monetarny: podstawową jednostką był talar oparty na funcie celnym (500 g). Na jeden funt składało się 30 talarów. Po reformie w Austrii w miejsce tego talara wprowadzono gulden (45 guldenów z funta złota), składający się ze 100 nowych krajcarów, w Galicji zwanych centami. Kolejną reformę (1892) przeprowadzono w 1900 roku. Podstawową jednostką stała się korona (= 100 halerzy). Polską nazwą guldena był „złoty reński”.

Prusy. Podstawową jednostką obliczeniową był talar (= 24 dobre grosze; 1 dobry grosz = 12 fenigów). W latach 1871–1876, po reformie system monetarny oparto na 1 marce (= 100 fenigów). System utrzymał się w Prusach w tej postaci do 1945 roku.

Rosja. Od razu po 3 zaborze na ziemiach zabranych wprowadzono rosyjski system monetarny, którego podstawę stanowił 1 rubel (= 100 kopiejek). Zarazem jednak honorowano także monetę polską w Królestwie Kongresowym. Dopiero od 1832 roku, po powstaniu listopadowym, zaczęto ją wycofywać. Unifikacja monety polskiej z rosyjską została dokonana dopiero w 1866 roku. Na ziemiach polskich rubel był często przeliczany na złote polskie, chociaż w obrocie posługiwano się monetą rosyjską. W 1897 roku, w wyniku reform Sergieja Witte, parytet pieniądza rosyjskiego oparto na złocie, przy czym rubel złoty (nigdy nie realizowany jako pojedyncza moneta) miał zawierać 0,774 g czystego złota.

W Królestwie Polskim bito monety od roku 1816. Jednostkami wagowymi, stanowiącymi podstawę systemu pieniężnego, zostały ustanowione – dla monet złotych i srebrnych – nowa grzywna kolońska (233,812 g), zaś dla miedzianych – funt koloński (467,624 g).

Podstawową jednostką obliczeniową był złoty polski (= 30 groszy). W 1834 roku nastąpiła zmiana i system monetarny w Królestwie przystosowano do rosyjskiego. Monetę polską przestano wybijać w 1866 roku, choć trudno ustalić, jak długo była jeszcze w obiegu.

Opracował: Grzegorz Kowalski

⁵ Informacje o systemach monetarnych pod zaborami opracowano na podstawie: J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001 – tu szczególnie rozdział: *Polska moneta nowożytna*, s. 577-596.

⁶ W niniejszej edycji *Pism rozproszonych* ujednolicono zapis – „rs”.



Rysunek z obrazu Franciszka Streitta, *Serenada*, „Tygodnik Ilustrowany” 1890, T. 1, nr 15, s. 229

MAPY POMOCNICZE

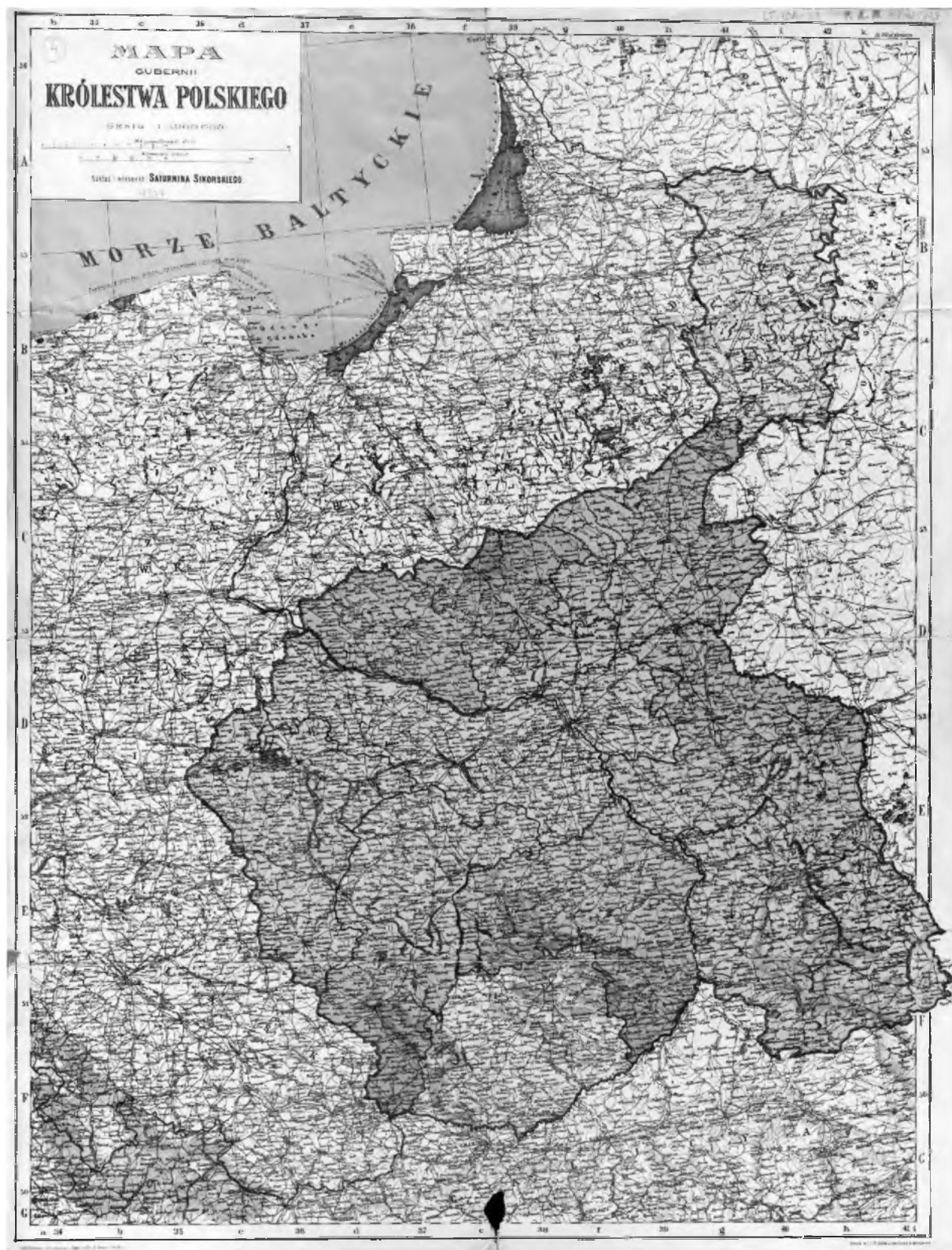
MAPY ZIEM DAWNEJ POLSKI ORAZ ZACHODNICH GUBERNI IMPERIUM ROSYJSKIEGO

Wykaz źródeł:

- *Mapa guberni Królestwa Polskiego* – Józef Saturnin Sikorski, Warszawa 1904.
- *Mapa Królestwa Polskiego w dawnych granicach z oznaczeniem podziału w roku 1830* – Aleksander Zakrzewski, Warszawa 1831.
- *Mapa taktyczna Polski* (2 fragmenty: *okolice Tykocina, okolice Mężeninina*) – Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1931.
- *Karta mogilewskiej guberni* – Aleksej Aleksejevič Ili'n, S. Petersburg, ca 1905.
- *Karta witebskiej guberni* – A. Ilin, S. Petersburg, ca 1905.
- *Mapa sześciu gubernji Litwy i Białej Rusi* – Benedykt Hertz, Pleszew [po 1905].

Wykorzystane mapy pochodzą z następujących zbiorów cyfrowych:

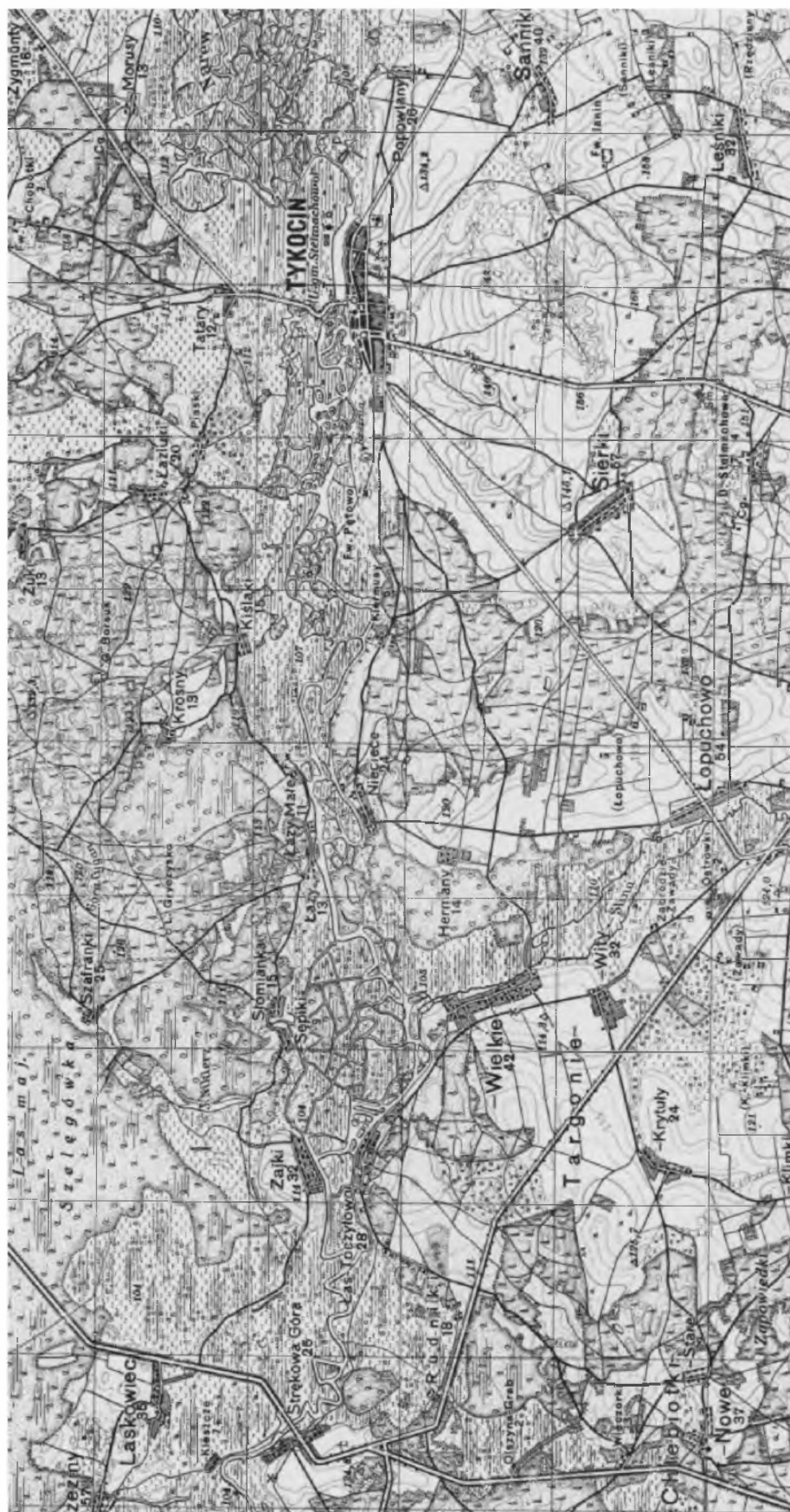
- Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych,
- e-biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (zbiory Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego),
- Zbiory Cyfrowe Polskiej Akademii Nauk,
- Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa.



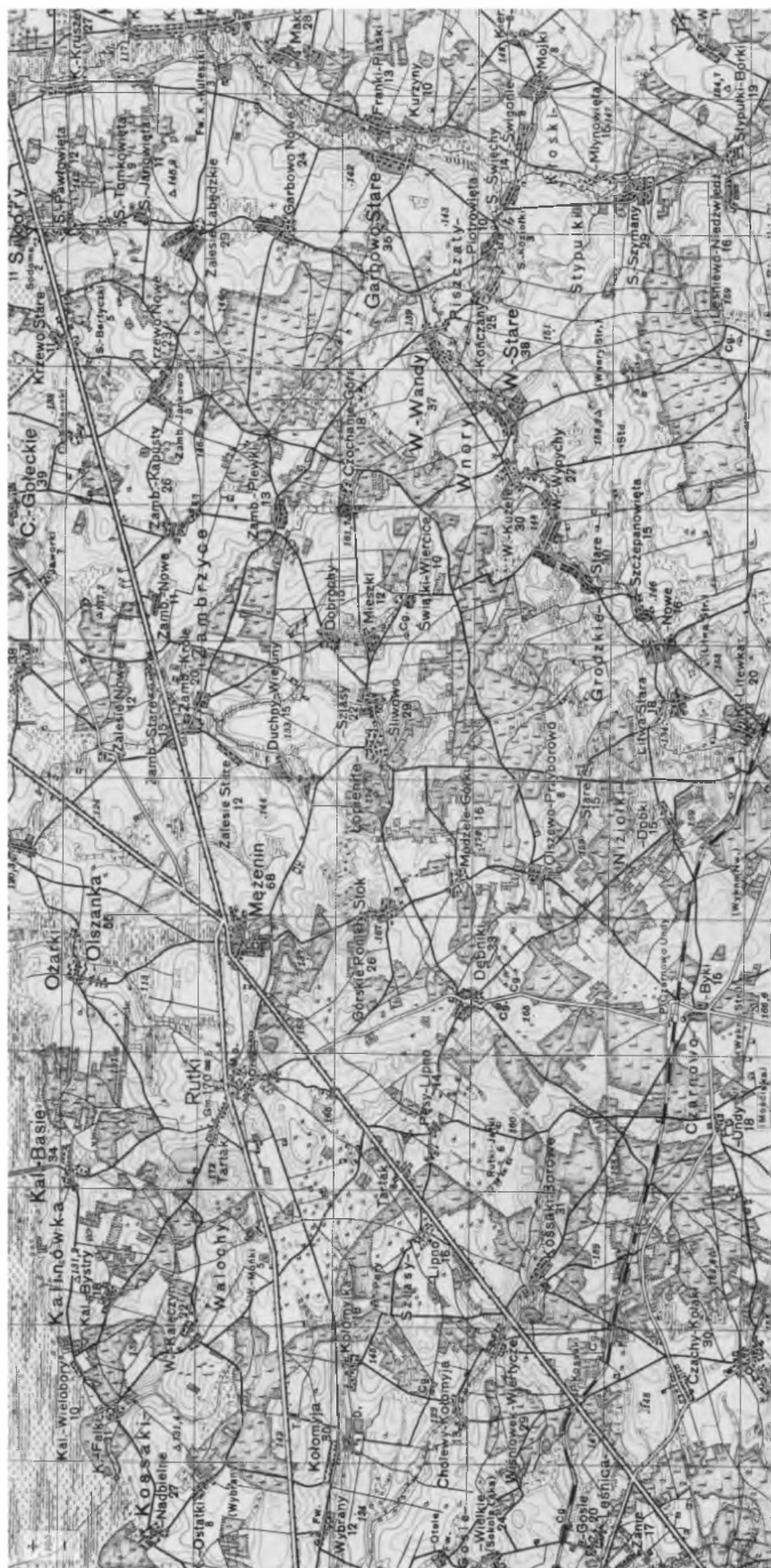
Mapa guberni Królestwa Polskiego



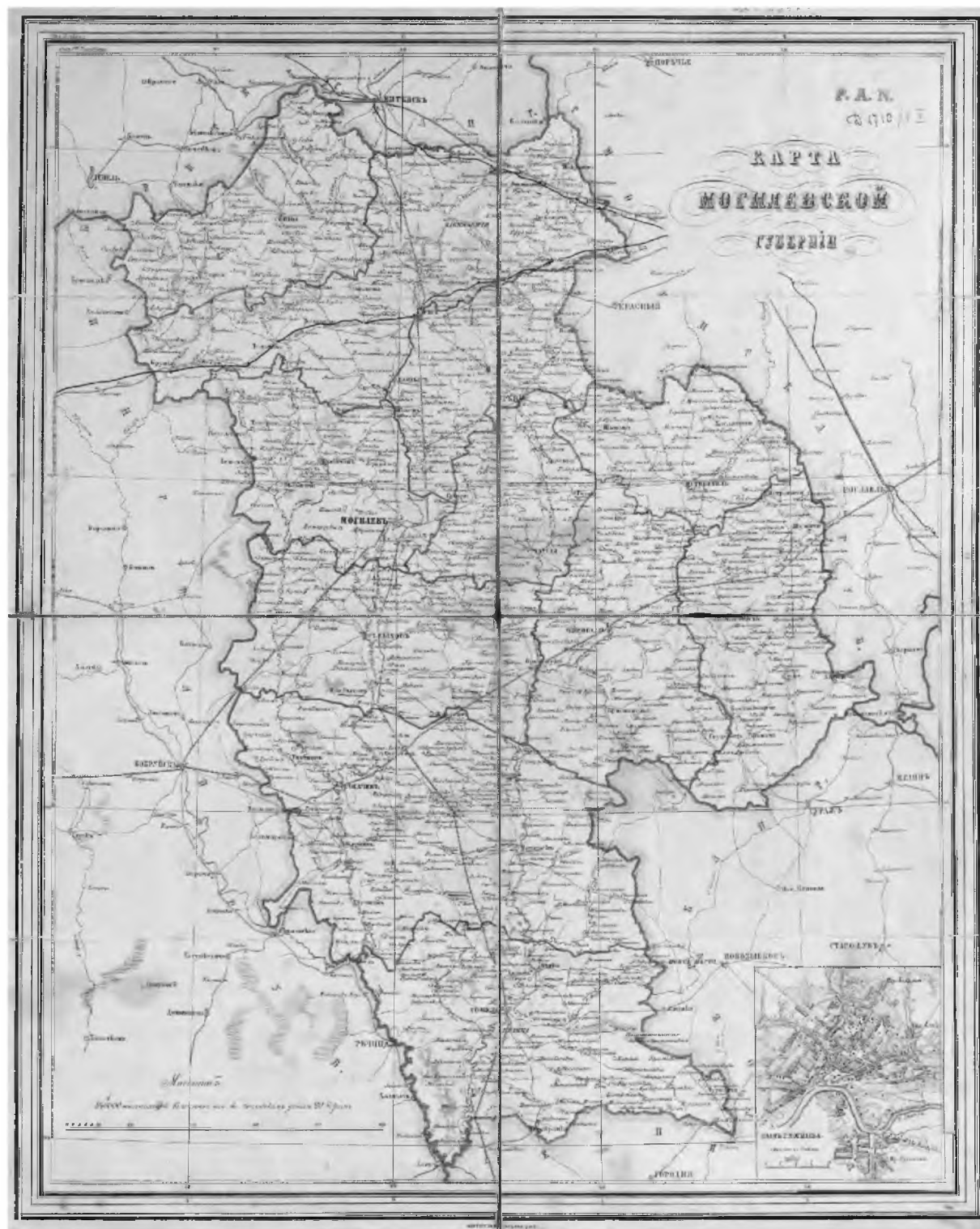
Mapa Królestwa Polskiego w dawnych granicach z oznaczeniem podziału w roku 1830



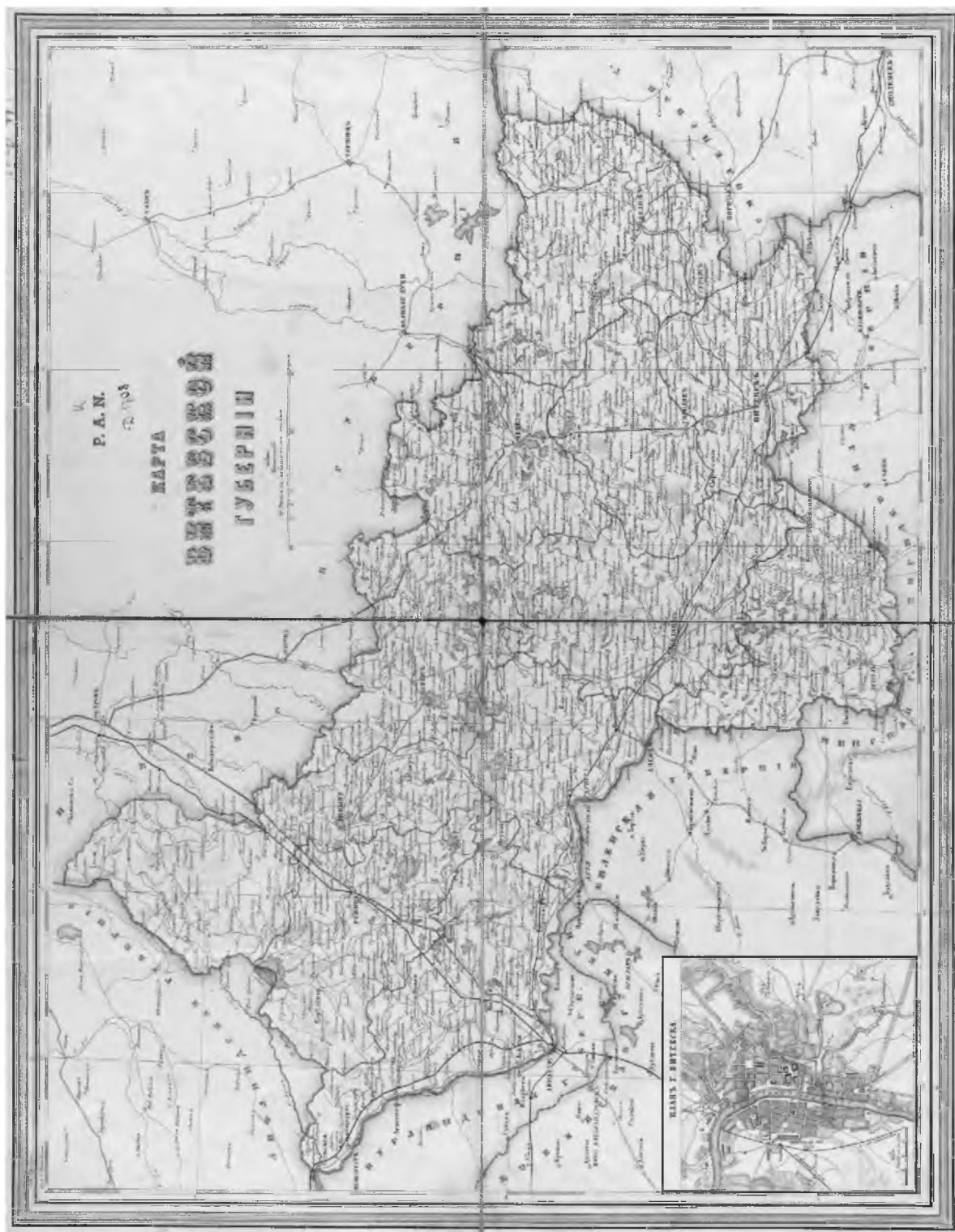
Mapa taktyczna Polski, okolice Tykocina



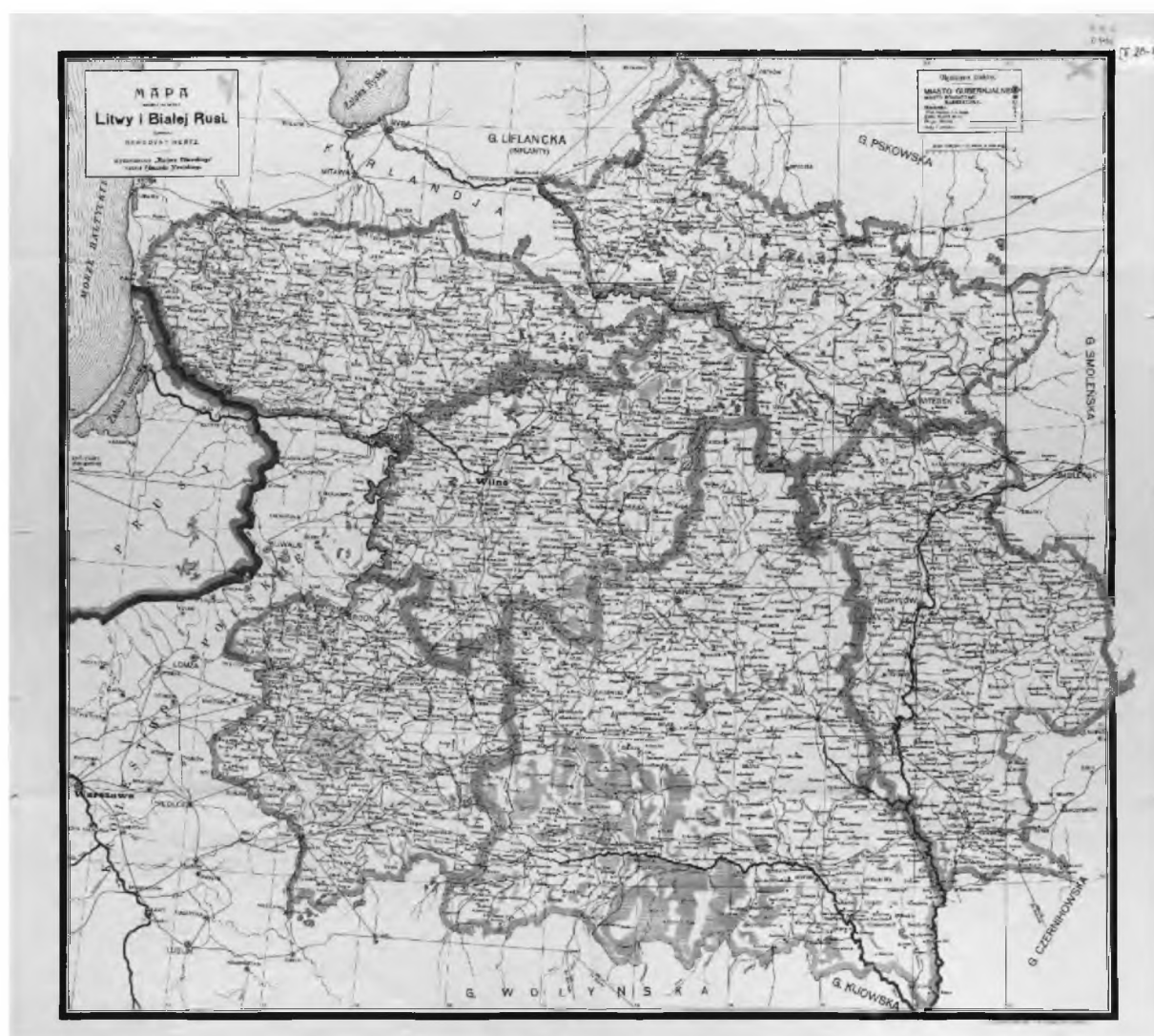
Mapa taktyczna Polski, okolice Mężenina



Mapa guberni mohylewskiej



Mapa guberni witebskiej



Mapa sześciu guberni Litwy i Białej Rusi

OPIS UKSZTAŁTOWANIA POLITYCZNEGO NIEMIEC, AUSTRO-WĘGIER, KRÓLESTWA POLSKIEGO ORAZ ROSJI POD KONIEC XIX WIEKU

NIEMCY. UKSZTAŁTOWANIE POLITYCZNE

Nizinę Niemiecką i Góry Środkowo-Niemieckie zajmuje ludność w ilości 65 milionów mieszkańców, która tworzy CESARSTWO NIEMIECKIE, czyli związek wielu królestw i księstw niemieckich¹.

I. Królestwo Pruskie

Największe z państw związkowych niemieckich (40 milionów mieszkańców na 6 300 mil kwadratowych), dzierżące hegemonię nad całym Związkiem Niemieckim, posiada w składzie swej ludności oprócz Niemców jeszcze: Polaków, Litwinów, Łużyczan i Duńczyków. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem oraz przemysłem i handlem, które są bardzo rozwinięte.

Prowincje: **Branderburgia** nieurodzajna, piaszczysta z miastem Berlinem, 2 000 000 mieszkańców, stolicą Królestwa Pruskiego i Cesarstwa Niemieckiego. W prowincji tej leży Spreewald, zamieszkanym przez Łużyczan, resztki Słowian, otoczonych ze wszystkich stron przez Niemców.

Prusy Wschodnie i Zachodnie, zamieszkanym przez Prusaków-Niemców, Polaków i Litwinów, zajmujących się rolnictwem. Miasta: Gdańsk, posiadające dużo pamiątek z czasów panowania Polski, 200 000 mieszkańców – portowe; Królewiec 230 000 mieszkańców, port i forteca; Malbork, dawna siedziba Krzyżaków.

Wielkie Księstwo Poznańskie, zamieszkanym przez Polaków i w części przez Niemców. Ostatni dla wyparcia odwiecznych dziedziców tej ziemi uciekają się nawet do gwałtu, jakim jest wywłaszczenie. Paromilionowa ludność polska zmuszona jest powstrzymać napór całego kilkudziesięciomilionowego germanizmu, który od wieków coraz dalej i dalej posuwa się na wschód i pochłania siedziby i ludy słowiańskie. Miasta: Poznań 150 000 mieszkańców, stolica prowincji i forteca; Gniezno, stolica arcybiskupia; Bydgoszcz – handlowa.

Szląsk, niegdyś należący do Polski, obfituje w węgiel kamienny, który sprzyja rozwojowi przemysłu. Miasto Wrocław 500 000 mieszkańców – handlowo-przemysłowe.

Pomorze, w ziemi nieurodzajnej, z ważnym portem handlowym Szczecinem, 350 000 mieszkańców.

Meklemburg, przedłużenie Pomorza, z m. Rostokiem i Lubeką (wolne miasto) – portowymi.

Hanower, z miastem tejże nazwy (około 300 000 mieszkańców); drugie miasto Getynga z uniwersytetem.

Saksonia Pruska. Uprawa buraków i fabryka cukru. Miasta: Magdeburg, 250 000 mieszkańców, silna forteca; Halle, słynny uniwersytet.

¹ Zaprezentowany opis jest językowo opracowaną wersją komentarza Józefa Michała Bazewicza do map zawartych w jego atlasie – zob. *Atlas geograficzny poszczególnych krajów Europy. Z tekstem objaśniającym*, [w:] J. M. Bazewicz, *Atlas geograficzny wszystkich części świata z tekstem objaśniającym*, Warszawa 1913 [strony nienumerowane]. Opracowano na podstawie egz. o sygn. M.264 a c i m w Gabinetie Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Autorem tekstu jest Józef Michał Bazewicz (1867–1929) – wybitny kartograf, publicysta, autor wielu opracowań z dziedziny kartografii. Tytuł – *Opis ukształtowania politycznego...* – pochodzi od redaktorów *Pism rozproszonych*, zaś opatrzony nim i opublikowany w tym miejscu tekst składa się z komentarzy, które w *Atlasie geograficznym* Bazewicza były dołączone oddzielnie do każdej mapy. Śródtytuły pochodzą od autora *Atlasu*.

Westfalia, bogata w kopalnie węgla i żelaza, które przyczyniły się do rozwoju przemysłu.

Szlezwig i Holsztyn, w przeważnej części zamieszany przez Duńczyków podobnie prześladowanych przez Niemców, jak Polacy w Poznańskim. Hamburg – wolne miasto, ważny port handlowy, 800 000 mieszkańców.

Oldenburg z miastami: Bremą (wolnym miastem) 250 000 mieszkańców, portem handlowym, i Wilhelmshawenem, portem wojennym Niemiec. W pobliżu gór Harcu Brunzwik z miastem tejże nazwy, 150 000 mieszkańców.

Prowincja Reńska, bogata w pokłady żelaza i węgla, co spowodowało rozwój przemysłu, szczególnie żelaznego. Miasta: Kolonia, słynne posiadaniem pięknej katedry; Essen – zakłady wyrobu dział Kruppa; Remscheid i Solingen – wyroby stalowe.

Hessen-Nassauska z miastem Wiesbadenem – słynnym z wód mineralnych i Frankfurtem nad Menem, 350 000 mieszkańców – handlowym.

II. Królestwo Saskie

Zawdzięczając [rozwój] bogatym kopalniom węgla w górach czeskich, rozwinął się w królestwie tym przemysł wełniany i bawełniany. Miasta: Drezno – stolica ze słynną galerią, 550 000 mieszkańców; Chemnitz – przemysłowe 250 000 mieszkańców; Lipsk – znane z jarmarków i bitew napoleońskich, 550 000 mieszkańców; Freiburg – z kopalniami srebra i akademią górniczą.

III. Królestwo Bawarskie

Położone na Wyżynach: Szwabsko-Bawarskiej, Wyższego Palatynatu i Frankońskiej; posiada grunt nieurodzajny. Dunaj z licznymi dopływami oraz przejście Brenner, ułatwiające komunikację, sprzyjają rozwojowi handlu. Miasta: Monachium – stolica z pięknymi budowlami z marmuru, 550 000 mieszkańców; Augsburg, Ratysbona, Norymberga – słynne w wiekach średnich.

IV. Królestwo Wirtemberskie

Położone w dorzeczu Dunaju, posiada przeważnie grunt urodzajny, przeto rozwinęła się tu uprawa wina i owoców. Miasto: Stuttgart – stolica, w pięknym położeniu nad rzeką Neckarem – 250 000 mieszkańców. Panujący w Niemczech ród Hohenzollernów pochodzi z księstwa Hohenzollern, położonego w Szwabskiej Jurze, w granicach Wirtembergii.

V. Wielkie Księstwo Badeńskie

Urodzajna dolina Renu sprzyja rozwojowi rolnictwa i sadownictwa, zaś góry Szwarzwaldu, pokryte pięknym lasem, dostarczają drzewa do budowy okrętów. Miasta: Karlsruhe – stolica, 130 000 mieszkańców; Heidelberg z uniwersytetem, 50 000 mieszkańców.

VI. Wielkie Księstwo Heskie

Położone jak Badenia, częścią w dolinie Renu, częścią w górach (Odenwaldu). Mieszkańcy trudnią się przemysłem i rolnictwem. Miasta: Darmstadt – stolica, 90 000 mieszkańców; Moguncja – silna forteca, 100 000 mieszkańców.

VII. Alzacja i Lotaryngia

Podczas wojny 1871 roku prowincje te zostały zabrane Francji. Uprawa zboża, wina i rozwinięty przemysł. Miasta: Strasburg – 200 000 mieszkańców i Metz – silne fortece; Mülhuza – przemysłowe.

Oprócz powyższych królestw, wielkich księstw i prowincji należą jeszcze do Związku Niemieckiego księstwa samodzielne: Anhalt, Lippe, Meklemburg-Szweryn, Meklemburg-Strelitz, Sachsen-Altenburg, Reuss-Greiz, Reuss-Schleiz-Gera, Sachsen-Koburg-Gotha, Sachsen-Mainingen, Sachsen-Weimar-Eisenach, Schaumburg-Lippe, Schwarzburg-Rudolstadt, Schwamburg-Sondershausen i Waldeck.

AUSTRO-WĘGRY. UKSZTAŁTOWANIE POLITYCZNE

Alpy Wschodnie, góry i wyżyny czeskie, Karpaty i Nizinę Węgierską, na ogólnej przestrzeni 11 000 mil kwadrattowych z ludnością 50 milionów, zajmuje Cesarstwo Austro-Węgierskie.

Austria, zamieszkała przez Niemców, Czechów, Morawian, Polaków, Rusinów, Rumunów i Włochów, dzieli się na kilka prowincji:

I. **Austria Dolna i Górna**, zajmuje część Alp Wschodnich ze słynnym Semmeryngiem, przez który przechodzi kolej z północy na południe. Miasta: Wiedeń, stolica monarchii – 1 800 000 mieszkańców; Steyer, przemysłowe (wyroby żelazne i stalowe).

II. **Tyrol z Foralbergiem**, położony w Alpach, zamieszkały przez urozmaiconą ludność (Niemców, Włochów i Ladinów), słynącą z celności strzałów (strzelcy tyrolscy). Przejście Brenner ułatwia komunikację przez Alpy z północy na południe. Miasta: Innsbruck główne, przy przejściu Brenner; Trydent, przemysł jedwabny; Meran, miejsce lecznicze. Salzburg obfituje w sól, mało zaludniony, miasto Gastein – kąpielowe.

III. **Styria**, obfituje w kopalnie żelaza. Miasta: Graz albo Hradec – główne; Leoben, posiada akademię górniczą.

IV. **Karyntia**, ludność złożona z Niemców i Słoweńców trudni się górnictwem, rolnictwem i hodowlą bydła. Miasta: Celowiec (Klagenfurt) główne; Villach, kopalnie ołowiu.

V. **Kraina**, położona na wyżynach Alp i Karstu i wystawiona na działanie wiatru *bora* jest nieurodzajna, a tylko doliny rzek stanowią jakby oazy na pustyni. Miasta: Lublana (Laibach) – główne; Idria, kopalnia rtęci.

VI. **Gorycja (Görz)**, z miastem Triestem, ważnym portem handlowym, 200 000 mieszkańców.

VII. **Czechy z Morawią**, zajmują Wyżynę Czeską, z czterech stron otoczoną górami, i nizinę „Bramę Morawską”. Mieszkańcy: Czesi, Morawianie oraz w mniejszości Niemcy trudnią się przemysłem tkackim, cukrowniczym, piwowarstwem, rolnictwem. Miasta: Praga, stolica Czech, 500 000 mieszkańców; Karlsbad, Marienbad – źródła mineralne; Liberec, Pilzno – przemysłowe; Berno – stolica Morawii, 130 000 mieszkańców; Olomuniec – forteca.

VIII. **Szląsk Austriacki**, położony w Sudetach i Karpatach, zamieszkały przez ludność polską, niemiecką i czeską. Miasta: Cieszyn, główne; Bielsko, przemysł wełniany.

IX. **Galicja**, położona w dorzeczu Wisły, Dniestru i w Karpatach, zamieszkała przez Polaków i Rusinów oraz znaczną liczbę Żydów, dzieli się na dwie części: Wschodnią i Zachodnią. *Galicja Wschodnia* obfituje w naftę, sól i podatny grunt dla uprawy pszenicy. Miasta: Lwów, główne, około 200 000 mieszkańców, uniwersytet; Kałusz, Drohobycz, przemysł solny; Borysław – przemysł naftowy. *Galicja Zachodnia* dostarcza od wieków sól z Wieliczki oraz posiada miasto Kraków (ze 100 000 ludności), dawną stolicę Polski z wieloma zabytkami świetnej przeszłości: Wawel, Sukiennice, kościoły, Uniwersytet Jagielloński, Akademię Umiejętności i wiele innych. Kraków dla Austrii ma znaczenie ważne jako forteca, broniąca Galicji i przejścia do Bramy Morawskiej; Krynica, Zakopane, Szczawnica – miejsca lecznicze; Przemyśl – fort.

X. **Bukowina**, stanowi przedłużenie Galicji i zamieszkała [jest] przeważnie przez Rumunów i Rusinów, miasto Czerniowce – główne, uniwersytet niemiecki, 70 000 mieszkańców.

Węgry zajmują Dolinę Węgierską, wyżyny: Słowacką i Siedmiogrodzką oraz część Alp Dynarskich; zamieszkałe [są] przez Węgrów (Madziarów), Rumunów, Słowaków, Kroatów, Chorwatów i Serbów; dzielą się na kilka prowincji:

I. **Węgry Właściwe**, położone w Dolinie Węgierskiej, zamieszkałe prawie wyłącznie przez Węgrów, produkują pszenicę, kukurydzę i wino oraz posiadają bogate kopalnie złota, srebra, miedzi i żelaza. Hodowla koni i owiec. Miasta: Budapeszt, stolica, 900 000 mieszkańców, rozdzielony Dunajem na: Peszt węgierski i Budę, zamieszkaną przez ludność niemiecką; Szegedyn nad Cisą, 100 000 mieszkańców, często nawiedzany przez wylewy; Preszburg – 75 000 mieszkańców; Komarno, silna forteca.

II. **Słowacja** zajmuje górzystą Wyżynę Słowacką. Krainę tę zamieszkuje Słowacy, lud biedny, madziaryzowany, oraz Węgrzy i inni koloniści. Górnictwo, hodowla bydła i winorośli (Tokaj). W dolinie Popradu (Spiż) mieszkają Polacy, do których niegdyś należała ta część Słowacji. Miasta: Trenčyn i Szmeks, miejsca kąpielowe; Schemnitz – przemysłowe.

III. **Siedmiogród** zajmuje Wyżynę Siedmiogrodzką albo Transylwańską, zamieszkaną przez Rumunów, Węgrów i Niemców. Obfitość lasów, soli, wina i kopalnie szlachetnych metali. Miasto główne Hermanstadt (Sybin).

IV. **Kroacja i Sławonia** pokryte lasami dębów i śliwkowymi, stąd hodowla świń i wyrób śliwownicy. Miasto Zagrzeb, 75 000 mieszkańców, stolica kraju; Fiume albo Rijeka – port.

V. **Dalmacja**, zajmuje wybrzeże Adriatyku i pobliskie wyspy, z ludnością dostarczającą marynarzy flocie austriacko-węgierskiej. Miasta: Pola – wielki port wojenny; Cattaro nad piękną zatoką.

VI. **Bośnia i Hercegowina**, przed kilku laty zaanektowane, zamieszkuje Serbowie ze szlachtą mahometańską. Prowincje te należą do obu połów monarchii. Miasto Sarajewo – stolica kraju.

KRÓLESTWO POLSKIE. PRZEGLĄD ADMINISTRACYJNY I PRZEMYSŁOWY

Królestwo Polskie jest częścią rozległej niegdyś Rzeczypospolitej, która po ostatnim rozbiorze, w końcu XVIII w., wykreślona została z karty Europy. W następstwie wskrzeszona przez Napoleona pod postacią Księstwa Warszawskiego i powiększona na Kongresie Wiedeńskim, oddana została jako Królestwo Polskie w roku 1815 pod zwierzchnią władzę cesarzów rosyjskich, z zagwarantowaniem praw autonomicznych. Przestrzeń 2 300 mil kwadratowych, mieszkańców 12 milionów. Królestwo Polskie w roku 1867 podzielono na 10 guberni:

Warszawska – największa, położona w dorzeczu Wisły, posiada grunt urodzajny (czarnoziem i glinę) sprzyjający rozwojowi cukrownictwa, a bliskość kopalni węgla dodatnio wpłynęła na rozwój ogólnego przemysłu, którego też produkcja w guberni tej sięga 150 milionów rubli rocznie. Miasto: Warszawa – stolica kraju, około 1 000 000 mieszkańców, leży na lewym brzegu Wisły. Całkowity obwód Warszawy z Pragą wynosi 28 wiorst. Warszawa, jako dawna stolica Polski, posiada wiele pamiątek w budowlach i pomnikach.

Kaliska – położona nad granicą pruską, toteż własność ziemską coraz więcej przechodzi w ręce niemieckie. Przemysł mało rozwinięty, gdyż bliskość granicy ułatwia przemycanie towarów niemieckich. Miasto Kalisz, gubernialne, należy do najstarszych miast Polski, posiada piękny park, jakim niewiele miast pierwszorzędnych poszczycić się może, czysto utrzymane; fabryka koronek i haftów; 35 000 mieszkańców.

Kielecka – zajmuje Wyżynę Małopolską z Grzbietem Łysogórskim, stąd bogactwo pokładów żelaza, srebra, węgla, ołowiu i galmanu, a na stokach urodzajność gruntu. Przemysł, pomimo bogactw przyrodzonych, mało rozwinięty, gdyż wynosi zaledwie kilkanaście milionów rubli rocznie. Kielce, miasto gubernialne, założone w XII w., kilkakrotnie niszczone i palone przez nieprzyjaciół, w okolicach: Karczówka – klasztor i Kadzielnia – kopalnia marmuru, 35 000 mieszkańców.

Lubelska – pod względem zajmowanego obszaru druga (po guberni warszawskiej). Zajmuje Wyżynę Lubelską i część nizinnego Polesia Wołyńskiego. Gleba w południowej stronie urodzajna, w północnej piaszczysta. Przemysł, którego produkcja roczna sięga 25 milionów rubli, rozwinął się w kierunku artykułów mających związek z rolnictwem, a więc: cukrownie, gorzelnie, fabryki maszyn rolniczych. Lublin, miasto gubernialne, miało od wieków duże znaczenie handlowe i polityczne jako położone na trasie wiodącej ze Wschodu na Zachód. Jest tu wiele pamiątek historycznych; 65 000 mieszkańców.

Łomżyńska – powierzchnia przedstawia wyżynę wzgórkowatą, poprzerzynaną dolinami rzek oraz błotami i jeziorami. Gleba nieurodzajna, przemysł mało rozwinięty, ogólna produkcja roczna sięga zaledwie kilku milionów rubli rocznie. Łomża, miasto gubernialne, położone na wzgórzu nad rz. Narwią. Wystawione na napady Krzyżaków, Litwinów i Tatarów, wiele od nich ucierpiało. 30 000 mieszkańców.

Piotrkowska – południowo-zachodni kąt guberni przedstawia wyżynę z pokładami węgla kamiennego pod nazwą „Zagłębia Dąbrowskiego”. Obfitość węgla, rudy żelaznej i cynkowej wpłynęła na uprzemysłowienie tej guberni, toteż produkcja roczna sięga poważnej cyfry 250 milionów rubli. Gleba średnio urodzajna. Piotrków, miasto gubernialne. W dawnych czasach Piotrków był miejscem zjazdów i sejmów, na

których rozpatrywano różne ważne sprawy kraju i potwierdzano wybór królów z dynastii Jagiellonów; 35 000 mieszkańców. Łódź i Częstochowa, miasta powiatowe, jak również Sosnowiec, od niedawna zamieniony na miasto, posiadają silnie rozwinięty przemysł z wytwórczością różnego rodzaju produktów; 35 000 mieszkańców.

Płocka – przedstawia równinę pochylającą się ku Wiśle. Część zachodnią i północno-zachodnią guberni zajmuje głośna w dziejach ziemia dobrzyńska, nadana Krzyżakom, którzy w następstwie wiele klęsk na kraj nasz sprowadzili. Gleba średnio urodzajna, przemysł mało rozwinięty (około 5 milionów rub. rocznie). Płock, miasto gubernialne, na krawędzi wyżyny, nad rz. Wisłą. Płock jest bardzo starą osadą. Był od wieków ważnym stanowiskiem wojennym, politycznym i handlowym jako położony w punkcie krzyżowania się drogi lądowej i wodnej – 35 000 mieszkańców.

Radomska – zajmuje części dolin rz. Wisły, Warty i Pilicy oraz podnóże Łysogór. Eksploatacja rudy żelaznej, glinki ogniotrwałej i fajansowej, wapna i torfu. Produkcja przemysłowa złączona z powyższą eksploatacją dochodzi 20 milionów rubli rocznie. Gleba wielce urozmaicona, w niektórych powiatach nadzwyczaj urodzajna, w innych bardzo licha. Radom, miasto gubernialne, znaczenie dawniejsze zawdzięcza położeniu na drodze prowadzącej z Wielkopolski do Mazowsza i na Ruś, obecne położenie przy drodze żelaznej sprzyja rozwojowi przemysłu – 35 000 mieszkańców.

Siedlecka – pokryta płaskowzgórzem sięgającym miejscami 600 stóp wysokości, usianym licznymi jeziorami i bagnami, dającymi początek licznym rzekom i sprzyjającymi rozwojowi rybołówstwa. Gleba północno-zachodniej części guberni urodzajna, w pozostałej błotnista i piaszczysta. Przemysł mało rozwinięty, sięga bowiem tylko 6 milionów rubli. Siedlce, miasto gubernialne, pomimo położenia przy zbiegu dróg żelaznych i bitych, rozchodzących się w różnym kierunku, wolno się rozwija, na co wiele wpływa nizinne położenie; 25 000 mieszkańców.

Suwalska – zajmuje część wyżynną Pojezierza Bałtyckiego, urodzajną dolinę pomiędzy Niemnem i Szeszupą oraz bagniska „Pale”, położone w południowej części guberni. Pomimo dużej ilości rzek i jezior, rybołówstwo mało rozwinięte, a produkcja ogólnego przemysłu dochodzi zaledwie do 3 milionów rubli rocznie. Suwałki, miasto gubernialne, położone przy drodze żelaznej zaniemeńskiej, powstało bardzo późno, gdyż dopiero w wieku XVIII kameduli uzyskali przywilej miejski. Suwałki, otoczone lasami i wzgórzami, posiadają klimat bardzo zdrowy i wielce malownicze okolice – 25 000 mieszkańców.

ROSJA. UKSZTAŁTOWANIE POLITYCZNE

Prawie całą Niziną Wschodnio-Europejską na przestrzeni 100 000 mil kwadratowych ze 100 milionami ludności zajmuje Cesarstwo Rosyjskie, które z posiadłościami azjatyckimi stanowi olbrzymie państwo na przestrzeni 400 000 mil kwadratowych ze 150 milionami ludności.

Obszar Nadbałtycki zajmuje wyżyny: Wałdajską i Nadbałtycką wraz z Niziną Nadbałtycką, zamieszkały przez Estów, Łotyszów, Rosjan i Niemców. Na obszarze tym jest Petersburg, stołeczne miasto Cesarstwa Rosyjskiego, posiadający ważne znaczenie handlowe jako leżący na drodze wodnej pomiędzy Bałtykiem a Morzem Kaspijskim (z ostatnim połączony Newą, kanałami i Wołgą). Petersburg, pomimo niezdrowego klimatu, posiada 1 500 000 mieszkańców. W okolicach: Pułkowo ze słynnym obserwatorium oraz wille cesarskie: Gatzcina, Carskie Sioło i Peterhof. Petersburga broni silna forteca Kronstadt. Ryga 300 000 mieszkańców; Libawa 80 000 mieszkańców – [miasta] portowe i handlowe.

Obszar Północny, zajmuje przestrzeń położoną pomiędzy wyżyną Wałdajską, Grzbieciem Północno-Rosyjskim, zatoką Botnicką i Oceanem Północno-Lodowatym i dzieli się na 2 części:

Z a c h o d n i ą, skalistą, usianą jeziorami zajmuje **Finlandia**. Mieszkańcy – Finlandczycy – zahartowani w walce z nieprzychylną przyrodą, rozwinięli przemysł leśny, górnictwo, papiernictwo i tym podobne, a w południowej części nawet uprawę zboża. Miasta: Helsingfors, główne, 100 000 mieszkańców, i Wyborg – porty wojenne; Abo i Tornea – portowe. Na północy Finlandii – Laponia, zamieszkała przez Lapończyków, trudniących się hodowlą reniferów.

Wschodnią część obszaru północnego zajmuje **Biarmia**, pokryta tundrami i lasami. Miasto Archangielsk przy ujściu Dźwiny, port mający dawniej duże znaczenie handlowe.

Obszar Zachodni, czyli **Litwa i Białoruś**, zajmuje dorzecze Dźwiny, Niemna i górnego Dniepru, zamieszkały przez Litwinów, Białorusinów oraz częściowo przez Polaków i Rosjan. Miasta: Wilno, dawna stolica Wielkiego Księstwa Litewskiego, nad Wilią, 170 000 mieszkańców; Grodno nad Niemnem, w pobliżu Druskienik (wody mineralne); Kowno; Brześć Litewski; Dźwińsk albo Dyneburg – silne fortece.

Polesie, położone w dorzeczu Prypeci, pokryte lasami i bagnami. Mieszkańcy, tak zwani Poleszycy, są ponurzy, ociężali, zajmują się rybołówstwem, polowaniem i leśnictwem. Rolnictwo mało rozwinięte.

Obszar Centralny, zajmuje Wyżynę Środkowo-Rosyjską albo Centralną i jest zamieszkały przez Wielkorusów. Położenie na wyżynie, a co za tym idzie nieurodzajność gruntu zmusiła mieszkańców do szukania środków do życia w handlu i przemyśle, dogodność zaś komunikacji wodnej i położenie pomiędzy Wschodem i Zachodem wielce temu sprzyjały. Miasta: Moskwa nad rzeką Moskwą, około 1,5 miliona mieszkańców, dawna stolica Rosji z historycznymi pamiątkami, handlowo-przemysłowe; Niższy Nowogród, 100 000 mieszkańców, słynne z jarmarków; na które zjeżdżają się kupcy ze Wschodu i Zachodu; Jarosław 80 000 mieszkańców – przemysł tkacki; Rybińsk, ważna przystań zbożowa; Włodzimierz i Szuja, przemysł bawełniany; Tuła – przemysł metalowy; Kaługa – przemysł konopny.

Obszar Górniczo-Uralski, zajmuje przestrzeń pomiędzy Uralem i Wołgą, zaludniony przez Tatarów, Finów i kolonistów rosyjskich. Kraina ta jest nadzwyczaj bogato uposażona od przyrody: z Gór Uralskich wydobywają żelazo, miedź, platynę, złoto, na tychże górach rosną piękne lasy, nad rzeką Kamą źródła solne dostarczają sól. Miasta: Kazań, dawna stolica chanów tatarskich, 150 000 mieszkańców, z uniwersytetem; Ekaterynburg, 70 000 mieszkańców, ognisko przemysłu górniczego; Wiatka i Perwi – handlowe z ważnymi przystaniami.

Obszar Czarnoziemny albo **Rolniczy**, położony na południe od obszarów Centralnego, Uralskiego i Polesia. Obszar ten nadzwyczaj urodzajny jest niejako spichlerzem nie tylko Rosji, lecz i Europy Zachodniej. Uprawa: pszenicy, buraków cukrowych, kukurydzy, żyta i drzew owocowych. Ta nadzwyczajna urodzajność spowodowała rozwój przemysłu, mającego łączność z rolnictwem, w szczególności cukrowniczego, który tu jest reprezentowany przez kilkaset cukrowni. Ponadto rozwinięta hodowla bydła. Miasta: Kijów, 300 000 mieszkańców, nad Dnieprem, słynne z jarmarków (kontrakty); Kiszyniów, 140 000 mieszkańców, handel owocami; Żytomierz, 90 000 mieszkańców, główne miasto Wołynia; Kamieniec, dawna twierdza broniąca Polski przed Tatarami i Turkami; Ekaterynosław – kopalnie i przemysł żelazny; Charków, 200 000 mieszkańców, Krzywy Róg, posiada w bliskości kopalnie rudy żelaznej i glinki porcelanowej; Carycyn, 80 000, Orel, 70 000, Samara, 100 000, Saratów, 150 000 mieszkańców – ważne przystanie zbożowe.

Obszar Stepowy, rozciąga się pomiędzy poprzednio opisanym obszarem: Morzem Czarnym, Ust-Urtem i Bramą Dunajską. Krainę tę zamieszkuje różne narodowości, które wkraczały tu z Azji przez Bramę Narodów, a z zachodu Bramą Dunajską, mianowicie: Kirgizi, Tatarzy, Rumuni, Bułgarzy, Grecy, Włosi, Niemcy oraz zdobywcy i koloniści Rosjanie. Mieszkańcy zajmują się hodowlą bydła, owiec i koni oraz przemysłem solnym i rybołówstwem. Miasta: Odessa, 500 000 mieszkańców, nad Morzem Czarnym, port handlowy; Mikołajów – port wojenny; Rostów nad Donem – port zbożowy; Astrachań 150 000 mieszkańców, w delcie Wołgi – handel rybami i kawiozem; Orenburg nad Uralem – pośredniczy w handlu pomiędzy Wschodem i Zachodem.

Krym – półwysep podzielony Górami Taurydzkimi na dwie części: północną – stepową i południową – z bujną roślinnością drzew oliwnych, figowych, winorośli i tym podobnych. Dawniejsi władcy Krymu – Tatarzy, dokonywali wielu napadów na Polskę. Miasta: Symferopol, główne na Krymie; Sewastopol – forteca, port wojenny; Bachczysaraj – dawna stolica chanów tatarskich z pięknym pałacem w stylu wschodnim; Liwadia, Ałupka na wybrzeżach morza, w pięknym położeniu wśród ogrodów i winnic.

Opracował: Grzegorz Kowalski